

TARİH ANABİLİM DALI
GEÇ DEMİR ÇAĞI'NDA İĞDIR OVASI
HAZIRLAYAN
Gizem ÖNALAN
YÜKSEK LİSANS TEZİ
DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz DELİBALTA
KARS-2025

T.C.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

GEÇ DEMİR ÇAĞI'NDA İĞDIR OVASI

Gizem ÖNALAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN VE JÜRİ ÜYELERİ
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz DELİBALTA
Doç. Dr. Sami PATACI
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan YARDİMCİEL

Kars-2025

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Gizem Önalın tarafından hazırlanan *Geç Demir Çağı'nda Iğdır Ovası* başlıklı bu çalışma [*Savunma Sınavı Tarihi*] tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [*başarılı/başarısız*] bulunarak jürimiz tarafından *Tarih* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak (oy çokluğuyla/birliğiyle) kabul/red edilmiştir.

TEZ JÜRİ ÜYELERİ

Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi Yavuz DELİBALTA	İmza:
Üye	:	İmza:
Üye	:	İmza:

ONAY

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../.... tarih ve .../.... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Yaşar KOP
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*Geç Demir Çağı’nda Iğdır Ovası*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled “*Iğdir Plain in the Late Iron Age*” as a Master Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

... /... / 2025

Gizem ÖNALAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR	v
SERAMİK KATALOĞU LİSTESİ	vi
YERLEŞİM KATALOĞU LİSTESİ	vii
HARİTA LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1
Bölgenin Araştırma Tarihçesi	3

I. BÖLÜM

İĞDIR OVASI'NIN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1.Dağlık Alan.....	10
1.2.Ovalık Alan.....	10
1.3. Leçelik Alan.....	11
1.4.İklim ve Su Kaynakları	12
1.5.Tarihi Coğrafyası.....	14

II. BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI'NDA İĞDIR OVASI KÜLTÜRLERİ

2.1. Erken-Orta Demir Çağı	16
2.2. Geç Demir Çağı	24

III. BÖLÜM

GEÇ DEMİR ÇAĞI MERKEZLERİ

3.1. Minuahinili Yerleşmesi.....	26
3.2. Minuahinili Tapınak	28
3.3. Kasımtığı Yerleşmesi.....	30
3.4. Melekli-Kültepe Höyük.....	31
3.5. Koruktepe II.....	32

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	34
------------------------------------	----

KAYNAKÇA.....	36
---------------	----

EKLER.....	51
------------	----

EK-1: İğdır Ovası	51
EK-2: İğdır Dağlık Alan.....	51
EK-3: Ovalık Alan	52
EK-4: Leçelik Alan	52
EK-5: Aras Nehri	53
EK-6:Libasyon (Tören Sunağı)	53
EK-7: Minuahinili Tapınak Koridoru	54
EK-8: Kasımtığı Giriş Duvarı	54

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
GEÇ DEMİR ÇAĞI'NDA İĞDIR OVASI
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Gizem ÖNALAN
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz DELİBALTA
2024 – VIII + 55

ÖZET

Geç Demir Çağı'nda Iğdır Ovası isimli tez çalışması, bölgede yapılan araştırmalardan sonra ortaya çıkan bilgi birikiminin değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Bu araştırmaların her biri birbirinden bağımsız yapıldığından bir bütünü oluşturma noktasında kopukluk görülmüştür. Ayrıca son zamanlarda artan araştırmalarla Geç Demir Çağı'na ilişkin bilgilerin ve tespit edilen merkez sayısının artması da bu tez çalışmasının yapılması fikrini ortaya çıkaran diğer bir etken olmuştur. Son olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan alınan izin ile tez kapsamına alınan merkezlerde mimari ve seramik fotoğraflaması işlemleri yapılmıştır. Tez konusunun coğrafyasını oluşturan Iğdır Ovası önemli bir lokasyondadır. Bu lokasyonun önemi, bölgenin geneline göre düşük bir rakıma sahip olmasına rağmen Ağrı Dağı gibi yüksek bir dağ ile yan yana olmasından kaynaklanmaktadır. Ağrı Dağı'nın Kafkasya, Anadolu ve İran arasındaki yolları şekillendiren konumundan dolayı Iğdır bu üç büyük kültür noktasının odağında yer almıştır. Dolayısıyla bu bölgelerde ortaya çıkan bütün kültürlerin izlerini Iğdır'da görebildiğimiz gibi, bizatihi Kalkolitik Çağ ile Demir Çağı başlangıcında Iğdır merkezli iki kültürün ortaya çıktığını da görmekteyiz. Demir Çağı'nda ortaya çıkan kültür Erikua Krallığı olarak adlandırılmıştır. Kalkolitik Çağ'da başlayan yerleşim alışkanlığı, Geç Demir Çağı'nda da devam etmiştir. Iğdır Ovası, Geç Demir Çağı'nda Med ve Pers İmparatorluklarının yayılım alanı içinde kalmıştır. Yapılan çalışmalarda Geç Demir Çağı'na tarihlenen birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bu tez çalışması ile şimdiye kadar tespit edilen Geç Demir Çağı merkezleri bir bütün olarak çalışılmış, haritalandırılmış ve Iğdır Ovası'nın Geç Demir Çağı'nda da önemli bir bölge olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Iğdır Ovası, Geç Demir Çağı, Med-Pers İmparatorlukları, Yerleşme, Seramik

KAFKAS UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE
DEPARTMENT OF HISTORY
ANCIENT HISTORY DEPARTMENT
IĞDIR PLAIN IN THE LATE IRON AGE
MASTER'S THESIS
Gizem ÖNALAN
Assist Prof. Dr Yavuz DELİBALTA
2024 – VIII + 55

ABSTRACT

This thesis study titled Iğdir Plain in the Late Iron Age aims to evaluate the accumulation of knowledge that emerged after the researches conducted in the region. Since each of these studies were conducted independently, a disconnection was observed in terms of forming a whole. In addition, the increase in the information and the number of centers identified regarding the Late Iron Age with the recent increase in research was another factor that brought up the idea of conducting this thesis study. Finally, with the permission we received from the Ministry of Culture and Tourism, architectural and ceramic photography processes were carried out in the centers included in the thesis. Iğdir Plain, which constitutes the geography of the thesis subject, is in a very important location. The importance of this location stems from its being side by side with a high mountain such as Mount Ararat, despite having a low altitude compared to the rest of the region. Due to the location of Mount Ararat that shapes the roads between the Caucasus, Anatolia and Iran, Iğdir has been at the center of these three major cultural points. Therefore, we can see the traces of all the cultures that emerged in these regions in Iğdir, and we can also see that two cultures centered in Iğdir emerged at the beginning of the Chalcolithic Age and the Iron Age. The culture that emerged in the Iron Age was called the Erikua Kingdom. The settlement habits that began in the Chalcolithic Age continued in the Late Iron Age. The Iğdir Plain remained within the expansion area of the Median and Persian Empires in the Late Iron Age. Many settlements dating back to the Late Iron Age have been identified in the studies conducted. In this thesis study, the Late Iron Age centers identified so far have been studied and mapped as a whole, and it has been revealed that the Iğdir Plain was an important region in the Late Iron Age as well.

Key Words: Iğdir Plain, Late Iron Age, Medo-Persian Empires, Settlement, Ceramics.

ÖNSÖZ

Geç Demir Çağı'nda Iğdır Ovası isimli tez çalışması bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonrasında tespit edilen merkezlerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Bu araştırmaların her biri farklı bilim adamları tarafından farklı disiplinlerde gerçekleştirilmiş araştırmalardır. Doç. Dr. Bakiye Yükmen, Prof. Dr. Aynur Özfirat, Prof. Dr. Alpaslan Ceylan, Prof. Dr. Akın Bingöl ve Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Yardimciel tarafından yürütülen bu yüzey araştırmalarında bazı merkezler Geç Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Zaman içerisinde bilgi ve imkânların artmasına bağlı olarak Prof. Dr. Akın Bingöl ile Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Yardimciel tarafından yürütülen araştırmalar daha katma değerli olmuştur. Bu tez çalışması, birbirinden bağımsız ve kopuk yapılan ancak aslında bir bütünün parçaları olan araştırmaları bir araya getirerek değerlendirmeye çalışılmıştır.

Yüzey araştırması yapan Türk bilim insanlarına ek olarak daha önceki süreçlerde bölgede yabancı araştırmacıların da kısa süreli çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Bu çalışmalara ek olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden bu çalışmaya ilişkin olarak alınan araştırma izni ile Iğdır bölgesinde Geç Demir Çağı'na tarihlenen merkezler tekrar dolaşmış ve ölçü ile fotoğraflama işlemleri yapılmıştır. Bu çalışmalar sonrasında Geç Demir Çağı özelliğine sahip ve bu döneme ait küçük arkeolojik buluntu veren merkezler bir şablon halinde düzenlenmiş ve merkezlerin tek bir harita üzerinde konumları gösterilmiştir. Bu çalışmalar ile Iğdır Ovası'nın Kalkolitik Çağ'dan itibaren başlayan ve günümüze kadar aralıksız devam eden yerleşik yaşam kültürünün Geç Demir Çağı'nda da yoğun olarak devam ettiği anlaşılmıştır. Çalışma ile ilk kez Geç Demir Çağı'nın sivil yerleşim alanı, tapınak mimarisi, seramik sanatı ve ölü gömme geleneği bir bütün olarak değerlendirilmiştir.

2022 yılında ekip üyesi olarak yer aldığım "Ağrı-Iğdır İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırmaları" bölgeyi tanımam ve bugünkü tez konusunu benimsemem açısından son derece yararlı olmuştur. Bu bakımdan araştırma başkanı Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Yardimciel'e teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmanın hazırlanmasında desteklerini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Delibalta'ya teşekkür ediyorum. Tez araştırmam için arazi izni veren Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yetkililerine, Iğdır Müzesi Müdürü Demet Göçer Yıldız

ve arazi çalışmalarında bakanlık temsilcisi olarak görev yapan Sanat Tarihçisi İbrahim Hakkı Keski'ye teşekkürlerimi sunuyorum. Yüksek lisans öğrenim hayatım dışında tüm lisans hayatım boyunca beni destekleyen ve yalnız bırakmayan fikir dünyamı şekillendiren babam Yener Önalın'a, azim ve sabır kaynağım annem Seminur Önalın'a ve her koşulda yanımda olan kardeşim Ezgi Önalın'a da teşekkür ediyorum. Ayrıca yüksek lisans eğitimim sürecince desteğini esirgemeyen dostlarım Rümeyza Ayşe Kaya ve Elif Aykal'a teşekkür ederim.

... /... /2025
Gizem Önalın

KISALTMALAR

AML	:	Arkeolojik Merkez Levhaları
AMTK	:	Arkeolojik Merkez Tanımlama Kataloğu
AST	:	Araştırma Sonuçları Toplantısı
B-D	:	Batı-Doğu
Bkz	:	Bakınız
L	:	Çanak mlek Levhaları
E.T..	:	Erken Tunç ağ.
ETR	:	Erken Transkafkasya Kültürü
K-G	:	Kuzey-Güney
Lev	:	Levha
O.T..	:	Orta Tunç ağı
S. T. .	:	Son Tunç ağ.
S-K	:	Seramik Kataloğu
TAD	:	Türk Arkeoloji Dergisi.
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
TBA-AR	:	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi.
UKN	:	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi.
Y-K	:	Yerleşim Kataloğu

SERAMİK KATALOĞU LİSTESİ

Seramik Kataloğu 1: Minuahinili Yerleşmesi	28
Seramik Kataloğu 2: Minuahinili Tapınak.....	29
Seramik Kataloğu 3: Kasımtığı Yerleşmesi	31
Seramik Kataloğu 4: Melekli-Kültepe Höyük	32
Seramik Kataloğu 5: Koruktepe II	33

YERLEŞİM KATALOĞU LİSTESİ

Yerleşim Kataloğu 1: Minuahinili Yerleşmesi.....	45
Yerleşim Kataloğu 2: Minuahinili Tapınak	46
Yerleşim Kataloğu 3: Kasımtığı Yerleşmesi.....	47
Yerleşim Kataloğu 4: Melekli-Kültepe Höyük.....	48
Yerleşim Kataloğu 5: Koruktepe II.....	49

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Bölgenin Topografik Haritası	50
Harita 2: İğdır Ovası Geç Demir Çağı Merkezleri.....	50

GİRİŞ

Van Gölü Havzası'nda bir dizi beylik ve konfederasyon gücünün bir araya gelmesi veya getirilmesi sonucu ortaya çıkan Urartu Krallığı, literatürde Orta Demir Çağı'nı temsil etmektedir. Urartu Krallığı, Kral Minua ve II. Sarduri dönemlerinde Van Gölü Havzası'ndan kuzeydoğuya hareket ederek Aras Havzası'nın işgalini gerçekleştirmişlerdir. Bu bakımdan Orta Aras Havzası'nın Orta Demir Çağı, Van Gölü Havzası ile eş güdümlü bir süreci yaşamıştır. Urartu Krallığı'nın en parlak dönemlerinden biri olan Kral II. Rusa'dan sonra bu krallıkta bir çöküşün başladığı ve bazı önemli yerleşmelerin yangınla tahrip edildiği bilinmektedir. Bu sürecin devamı Post-Urartu olarak adlandırılmaktadır. Merkezi Urartu Krallığı'nın yıkıldığı ancak Urartu Kültürü'nün devam ettiği bölge, kısa süre sonra İran bölgesinde ortaya çıkan Med, hemen sonrasında ise Pers İmparatorluklarının hâkimiyet sahası içine girmiştir. Bu dönem ile ilgili bilgiler çalışmaların az olmasına bağlı olarak sınırlıdır. Şimdiye kadar doğrudan Geç Demir Çağı kültürleri ile ilişkili bir yüzey araştırması veya kazı yapılmamıştır. Geç Demir Çağı ile ilgili bilgiler genel olarak farklı disiplinlerden ve farklı üniversitelerden gelip bölgede araştırma yapan bilim insanlarının tespit ettiği merkezlerle ilişkilidir. Dolayısıyla dağınık haldeki bu bilgiler Geç Demir Çağı ile ilgili bir bütünü oluşturmaktan uzaktır.

Kafkas Üniversitesi merkezli son yıllarda yapılan yüzey araştırmaları ile özellikle Geç Demir Çağı'na tarihlenen yeni merkezler keşfedilmiştir. Bu aşamada tez konusu belirlendikten sonra, şimdiye kadar tespit edilen merkezlerin belirlenmiş olup, Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan bu merkezlerde çalışma yapılması için izin istenmiştir. İstenilen iznin olumlu olması sonucunda Iğdır Müzesi ile görüşülmüş ve arazi çalışması için bir takvim belirlenmiştir. Belirlenen takvim doğrultusunda yapılan çalışma ile merkezlerin her birinden harita yapımı için koordinat alınmış ve aynı zamanda yükseklik değerleri tespit edilmiştir.

Çalışmanın ikinci aşamasında ise merkezlerin mimari kalıntıları ve merkezlerde tespit edilen seramikler fotoğraflanmıştır. Bu aşamadan sonra ise seramiklerden alınan ölçüler ve kesit fotoğrafları ile bu seramiklerin çizimleri yapılmıştır. Elde edilen çizimlerle birlikte seramik kataloğu hazırlanmıştır. Tezin tarihsel süreci ile ilgili olarak ise literatür taranmış ve yapılan arazi çalışması ile tezin bu kısmının kurgusu oluşturulmuştur.

Dönem ile ilgili bölgedeki tek yazılı kaynak Pers Kralı Kserkses'in Van Kalesi kayalıklarına yazdırttığı çivi yazılı yazıttır. Bu yazıtta ise genel olarak kralın başa geçmesi ile alakalı bir metin bulunmaktadır. Ancak Perslerin bu dönemde Van Gölü Havzası'na kadar ilerlemiş olduklarının vesikası olması açısından yazıt oldukça önemlidir. Bunun dışında kalan bilgiler ise maddi kültür kalıntıları üzerinden yapılan tipolojik tanımlamalar ile ilişkilidir. Orta Aras Havzası'nın Iğdır bölümünün İran'a olan yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda bölgenin kısa süre içinde Pers hakimiyetine girdiği anlaşılmaktadır. Iğdır bölgesinde yapılan son dönem yüzey araştırmaları kapsamında Geç Demir Çağı'na tarihlenen veya o dönemde de kullanılmış olan bazı yerleşmelerin önermeleri yapılmıştır. Önermeler ise bu merkezlerde tespit edilen küçük arkeolojik buluntuların değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Arkeolojik buluntular; seramik kaplar, seramik heykelcik, sikke gibi buluntulardır. Buluntuların yoğunlaştığı merkezlerde ise çeşitli mimari öğeler tespit edilmiştir. Mimari öğeler ise; mezar, tapınak, ateş çukuru, toplanma alanı ve libasyon (tören sunağı) gibi öğelerdir. Dolayısıyla tez içerisinde aktarılan bilgiler bölgede Demir Çağı kültürü özelliği göstermekle birlikte Urartu sonrası tabakalarda yer alan bilgi ve bulgular Med-Pers imparatorluklarına atfedilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Iğdır, sahip olduğu önemli konumundan dolayı Geç Demir Çağı'nda da yerleşmelere sahne olmuştur.

Ağrı Dağı'nın kuzeyinde bulunan Iğdır bölgesi ile Ağrı Dağı'nın güneyinde bulunan Doğubayazıt bölgesi bu dönemde İran seferlerinin Anadolu'ya geçiş güzergâhında yer almış olduğundan dolayı ayrıca önemlidir. Yapılan değerlendirme sonrasında Iğdır bölgesinin Urartu Krallığı'ndan sonra İran merkezli Med ve Pers İmparatorluklarının yayılım alanı içinde kaldıkları anlaşılmıştır. Bu değerlendirme bölgede tespiti yapılan Kasımtığı, Koruktepe II, Melekli ve Minuahinili yerleşmelerinden elde edilen mimari ve küçük arkeolojik buluntular üzerinden yapılmıştır.

Geç Demir Çağı'nda Iğdır bölgesinin yoğun bir yerleşime sahne olduğu, bu yerleşmelerin yoğunluğundan anlaşılmaktadır. Yerleşmeler arasındaki Minuahinili, üzerinde Geç Demir Çağı'na tarihlenen bir tapınağı bulundurması açısından son derece önemlidir. Tapınak kompleksi, bir ateş çukuru, toplanma alanı ve libasyon (tören sunağı) ünitelerinden oluşmaktadır. Burada bulunan kayalık alan son derece

iyi işçilikteki inşa faaliyeti ile düzeltilmiş ve toplanma alanı olarak kullanılmıştır. Bu mimari kompleksin dönemini teyit eden kalın şeritli boyalı Geç Demir Çağı seramikleri, bu alanda oldukça fazla sayıda tespit edilmiştir. Yine aynı döneme tarihlenen bir heykelcik kafası da bu bölgede bulunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla tapınak alanı uzun bir süre boyunca kullanılmıştır. Tapınağın buradaki Urartu yerleşmesi üzerine inşa edilmiş olması, Med-Pers döneminin savunma sistemleri dışında bölgede yerleşmeye yönelik faaliyetlerinin olduğuna da işaret etmesi açısından son derece önemlidir.

Tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde özel bir konum ve coğrafyaya sahip olan Iğdır ve Iğdır'ın Ovası'nın tanıtımı yapılmıştır. Bu bölümde Iğdır Ovası'nın topografik alt bölümleri ile birlikte tarihi coğrafyası da bulunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bölgenin araştırma tarihçesine giriş bölümünde yer verilmiştir. Tezin ikinci bölümünde Demir Çağı'nda Iğdır Ovası ele alınmıştır. Bu konu Erken-Orta Demir Çağı ve Geç Demir Çağı ismi ile iki başlıkta incelenmiştir. İnceleme mevcut ve güncel olan literatür üzerinden şekillendirilmiştir. Bölümün ana konusu olan Geç Demir Çağı'na girişten önce bölgenin bu dönem öncesi Demir Çağı kültürlerinin de tanıtımı yapılmıştır. Tez çalışmasının üçüncü bölümü aynı zamanda tezin ana bölümünü de oluşturmaktadır. Bu bölümde mevcut literatür ve bakanlık izni doğrultusunda arazide yapılan çalışma neticesinde beş arkeolojik merkez ele alınmıştır. Merkezler mimari ve seramik başlıkları altında değerlendirilmiş ve tarihlemeleri bu doğrultuda yapılmıştır. Aynı zamanda her bir merkez için fotoğraf ve seramik kataloğu oluşturulmuştur. Bu bakımdan merkezler mimari ve küçük arkeolojik buluntu görselleri ile desteklenmiştir.

Bölgenin Araştırma Tarihçesi

Iğdır Bölgesi'nde arkeolojik araştırmalar 19. yy.'ın sonlarında başlamıştır. Bu araştırmalar genel olarak bölge arkeolojisi ile karşılaştırıldığında oldukça erken bir tarihte başlayan araştırmalardır. Araştırmalar Iğdır'ın Karakoyunlu bölgesinde bulunan Taşburun Nahiyesi civarı ile Iğdır Melekli'ye yoğunlaşmıştır. 1896 yılında

Nikol'skij ile başlayan kazı çalışmaları 1911 Ivanovskij ile devam etmiştir.¹ Kayıtlarda Taşburun olarak belirtilen bu alan bugün Karakoyunlu ilçesinin Bulakbaşı ve Aktaş köylerinin bulunduğu bölgedir. Bugün her biri ayrı bir köy statüsünde olan Bulakbaşı ve Aktaş kazılarının yapıldığı dönemde mahalle statüsünde olup Taşburun nahiyesine bağlıydılar.² Yapılan kazılar sonucu ele geçirilen Urartu yazıtları Taşburun, Solagert ve Bulakbaşı (Başbulak) isimleriyle bilinmektedir. “Ağrı-Iğdır İlleri Yüzey Araştırması'nın” 2022 yılı çalışmalarında Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün özel izniyle bu arkeolojik merkezde 1 aylık bir araştırma çalışması yapılmıştır.³ Yapılan çalışmalarda Protohistorik Demir Çağı Kültürü Erikua'ya ait bir yerleşim yeri ile Urartu zamanında yapılmış olan diğer yerleşim yeri birbirinden ayırt edilmiştir. Yine Fahrettin Kırzioğlu'nun Kars Tarihi I isimli kitabında gönderme yaptığı *hisar*⁴ tanımlamasına uygun olarak iki kuleli bir giriş tespit edilmiştir. Bölgede ve yakın çevresinde Urartu yazıtları tespit edilmiştir.⁵ Bu yazıtlarda genel olarak Urartu Krallığı bölgeye yaptığı seferleri ve seferler sonucunda elde ettiği ganimetleri anlatmaktadır. Ayrıca bu yazıtlar sayesinde Iğdır bölgesinin Demir Çağı hakkında bilgiler edinilmektedir. Bu bilgilerden en önemlisi; Iğdır'da Urartu öncesinde Erikua isimli bir krallığın olduğudur. Yazıtlar ayrıca bu krallığın krali başkenti Luhiuni'den de bahsetmektedir. Iğdır Ovası'nın bu bölümü İran'a ve Kafkasya'ya giden antik bir yolun güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Bölgenin hem bu konumu hem de

¹Selçuk Ural, “Cumhuriyet Devri'nde Orta Aras Havzası'nda Arkeolojik Faaliyetler”, Ayhan Yardımcı (Ed.), **Aras Havzası II, Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, (2023), s. 121.

² Davut Yiğitpaşa, Birol Öntaş, “The Fate of Bulakbaşı-Taşburun and Karakoyunlu Urartian Inscriptions”, Ayhan Yardımcı, Taner Aydın (Ed.), **Aras Havzası I, Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, (2022), s. 291-295.

³ Ayhan Yardımcı, Atilla Karataş, Taner Aydın, Ebru Mandacı, Ersin Doğantekin, “Ağrı-Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü, Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2022 Yüzey Araştırması”, Erol Evcin (Ed.), **39. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Ana Yayın No: 3767/1, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 200/1, (2023), s. 202.

⁴ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, Ankara, Işıl Matbaası, 1953, s. 36.

⁵ M.V. Nikol'skij, “Klinoobraznye nadpisi” **Zakavkaz'ya Materialy po Arxeologii Kavkaza V, Sobrannye Sobrannye ekspedicijami Imperatorskago Moskovskago Arxeologičeskago Obščestva, Snarjažennymi na Vysočajše darovannyja sredstva, Tipografija i Slovolitnja Ottona Osipoviča Gerbeka. Moscow**, (1896), s. Tafel IV-2, A. A. İvanovskij, “Arxeologitceskiya Nablyudeniya İ İssledoviya 1893, 1894, i 1896, gg”, **Materialy po Arkheologii KavkazaII**, (1911), s. 38-56.

Bulakbaşı Sulak Alanı'na⁶ yakınlığı burada birçok arkeolojik merkezin kurulmasına sebep olmuştur. Bu bölge dışında diğer araştırma yapılan alan Iğdır Melekli bölgesidir. Bugünkü Melekli Beldesi sınırlarında bulunan Melekli Kültepe Höyük'te 1913 yılında Petrov tarafından kazılar yapılmıştır. 1944 yılında aynı merkezde Kuftin kazı çalışması yapmıştır.⁷ Melekli Kültepe Höyüğe ait olan mezarlık alanda ise 1966 yılında Kemal Balkan tarafından bir arkeolojik kazı yapılmıştır.⁸

Arkeolojik kazılar dışında bölgede zaman zaman arkeolojik yüzey araştırmalarının yapılmış olduğu görülmektedir. Bu arkeolojik çalışmaların ilki 1997 yılında Bakiye Yükmen tarafından gerçekleştirilmiştir.⁹ Bu yüzey araştırması Kars, Ardahan ve Iğdır illerini kapsamıştır. Araştırmanın Iğdır'da yapılan bölümünde Karakoyunlu ilçesine bağlı Gökçeli Köyü ile Tuzluca ilçesinde çalışmalar yapılmıştır. Bir diğer yüzey araştırması Prof. Dr. Alpaslan Ceylan tarafından gerçekleştirilmiştir. 1998-2014 yılları arasında sürdürülen bu arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında birçok yerleşim yeri, kale, höyük gibi birçok merkez tespit edilmiştir. Alpaslan Ceylan, yüzey araştırmaları sırasında Diauehi Krallığı ile ilgili de ciddi çalışmalar yapmıştır.¹⁰ Aynı tarihlerde Prof. Dr. Aynur Özfirat'ın da bölgede yüzey araştırması yaptığı bilinmektedir.¹¹ Bunun dışında Aynur Özfirat Doğubayazıt'ta Bozkurt Kurganları olarak bilinen bölgede arkeolojik kazı çalışması da gerçekleştirmiştir.¹²

Genel bir yüzey araştırmasından farklı olarak Prof. Dr. Oktay Belli ise Doğu Anadolu Urartu Baraj Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması isimli bir yüzey araştırması

⁶ Mehmet Ali Kırpık, "Tarihsel Süreçte Toplumların Yerleşim Alanı Belirlemelerine Biyolojik Açından Bir Bakış: Bulakbaşı Sulak Alanı Örneği", Ayhan Yardımcıel (Ed.), **Aras Havzası II, Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, (2023), s.109-118.

⁷ B. A. Kuftin, "Urartskii 'kolymbarii' u podoshvy Ararata i Kuro Arakskii Eneloit", **Vestnik Gosudarstvennoy Museya Gruzii**, XIII-B, Tbilisi, (1944), s.73-83.

⁸ Ural, "Cumhuriyet Devri'nde Orta Aras Havzası'nda Arkeolojik Faaliyetler", s. 121.

⁹ Bakiye Yükmen, Onur Özbek, "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı:2, (2001), s. 145-151.

¹⁰ Alpaslan Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:20, (2017), s. 145-147.

¹¹ Aynur Özfirat, Catherine Marro, "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme, Nurhan Ülgen (Haz.), **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Yayın No: 2995/1, Kültür Varlıkları Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:97, (2003), s. 15-32.

¹² Aynur Özfirat, "Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı", Aynur Özfirat, Nilgün Coşkun (Ed), **Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları**, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayın No: 51, Hatay, (2014), s. 53.

gerçekleştirmiştir.¹³ Oktay Belli bu araştırma ile Urartu'nun yerleşik yaşama geçişini öngören faaliyetlerine ışık tutmuştur.

Orta Aras Havzası merkezli yapılan ilk araştırma 2014 yılında Prof. Dr. Akın Bingöl başkanlığında başlatılmıştır. Kars ve Iğdır'ı kapsayan bu araştırma da bölgede daha önce bilinmeyen birçok merkezin tespit ve tescil işlemlerinin başarılı şekilde yapıldığı bir araştırmadır.¹⁴ Akın Bingöl'ün başkanlığında gerçekleştirilen araştırmada Ani şehrinin doğu kısmında Erken Demir Çağı duvarları bulunmuştur.¹⁵ Yine bu araştırma kapsamında Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Çalığüney Kalesi'nin tespiti yapılmıştır.¹⁶ Erken Tunç Çağı'na lokalize edilen Karaz Kültürü'nün Kars bölgesindeki yayılım alanı ile ilgili önerme de bu araştırma kapsamında ileri sürülmüştür.¹⁷ Önemli keşiflerden bir tanesi de Ziyarettepe, Demir Çağı yerleşmesinin bulunmasıdır. Bu yerleşim stadel, nekropol, aşağı kent üniteleri ile bir kompleks görünümündedir.¹⁸ Bölgede yapılan son yüzey araştırması Dr. Öğretim Üyesi Ayhan Yardimciel başkanlığında Ağrı ve Iğdır illerinde 2016-2022 yılları arasında sürdürülmüştür. Araştırma kapsamında Iğdır'da bölgenin ilk Kalkolitik Çağ yerleşmesi tespit edilmiş¹⁹ ve Orta Tunç Çağı kültürünün göçebe olmayıp yerleşik olduğuna dair bulgular ortaya konmuştur.²⁰ Ek olarak Demir Çağı kültürü olan Erikua Krallığı ile ilgili ciddi çalışmalar yapılmıştır.²¹

¹³ Oktay Belli, "Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki Sinek Yaylası'nda Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Kanalları", Oktay Belli, Evren Belli (Ed.), **2. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu**, Iğdır Valiliği, İl Özel İdaresi Yayını No: 4, Erzurum, (2012), s. 19-39.

¹⁴ Alpaslan Ceyhan, Akın Bingöl, Mustafa Karageçi, **Kars Kaleleri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018, s.18,129, 189.

¹⁵ Ayhan Yardimciel, "Kars-Ani'de Tespit Edilen Savunma Sistemleri Üzerine Öneriler", **Seleucia VI**, (2016), s. 290-317

¹⁶ Ayhan Yardimciel, Emine Gizlenci, "Orta Aras Havzası'nda Bir Orta Tunç Kalesi: Çalığüney", **Seleucia VII**, (2017), s. 397-409.

¹⁷ Akın Bingöl, "Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:18, (2016a), s. 487-502.

¹⁸ Oktay Belli, Ayhan Yardimciel, "Kars-Ani Bölgesi'nin En Önemli Savunma Tesisi: Ziyarettepe Kalesi, **TAC 7**, (2014-2015), s. 5-13.; Akın Bingöl, "Ziyarettepe Kalesi ve Nekropolisi"nden Küçük Arkeolojik Buluntular" **Seleucia VI**, (2016b), s. 276-300.

¹⁹ Alican Doğan, Barış Gür, Ayhan Yardimciel, "Ağrı ve Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri Yüzey Araştırması", Candas Keskin (Ed.), **2019-2020 Yılı Yüzey Araştırmaları**, Ankara, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Ana Yayın No: 3714/1, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 193/1, (2022), s. 231.

²⁰ Ayhan Yardimciel, "Iğdır'da Bir Tunç Çağı Kompleksi Aşağı Erhacı Yerleşim Kalesi", **Seleucia**, Sayı:8, (2018a), s. 115-138.

²¹ Ayhan Yardimciel, "Eskiçağ'da Iğdır Ovası", Taner Aydın (Ed.), **Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından Iğdır I**, Ankara, Astana Yayınları, (2022a), s. 7-8.

I. BÖLÜM

İĞDIR OVASI'NIN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

İğdir şehrinin kurulu olduğu İğdir Ovası, İran ve Kafkasya'ya giden iki önemli tarihi ve kültürel rotanın kesişim noktasında bulunmaktadır.²² **(Ek-1)** Bölgenin coğrafi koşulları ve iklimi, ekonomik yapının hayvancılık ve tarıma bağlı olmasını sağlamıştır. Bu ekonomik yapıyı benimseyen gruplar “Transhümanist” olarak adlandırılmaktadır.²³ Transhümanist²⁴ gruplar, hayvan sürülerini yaz sıcağına bağlı olarak serin yaylalarda, kışın ise soğuk havanın etkisi ile daha sıcak ovalarda otlatmaktadır. Transhümanist grupların benimsedikleri yaşam biçimi, bu yönüyle bugünkü köy-yayla ilişkisiyle benzerlik göstermektedir. Transhümanist gruplarla birlikte bölgede “Nomadik”²⁵ adıyla bilinen gruplar da vardır.²⁶ Bu gruplar, Transhümanist grupların aksine, belirli bir yerleşim alanına bağlı kalmadan göçebe bir yaşam biçimini benimseyen gruplardır. Nomadik grupların sürekli yer değiştirmeleri izlerinin takip edilmesini ve onlara ait kalıntıların bulunmasını zorlaştırmaktadır. Sürekli yer değişikliği yapan bu gruplar, hayvancılığa bağlı bir ekonomik yapı benimsemiş, günlük kullanıma uygun, hafif ve taşınmasının kolay olduğu eşyaları tercih etmiş ve geçici yerleşimler inşa etmişlerdir.²⁷ Bu sebeple; nomadik gruplarda hayvancılık merkezli bir ekonomik model ortaya çıkmıştır. Bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmasının sonucunda İğdir'in Tuzluca ilçesine bağlı Çiçekli köyünde nomadiklere ait bir kamp alanı tespit edilmiştir. Burada bulunan arkeolojik alan savunma duvarları ile çevrili bir ağıl tipolojisidir. Farklı bir

²² Hüseyin Metin, “Demir Çağı'nda Doğubayazıt İğdir Arasındaki Kafkasya Yolu: Savunma Üniteleri”, Ayhan Yardımcı (Ed.), **Aras Havzası II, Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, (2023), s. 97.

²³ Yardımcı, “İğdir'da Bir Tunç Çağı Kompleksi Aşağı Erhacı Yerleşim Kalesi”, s. 130.

²⁴ Transhümanist kelimesi, bir yerleşim yerine bağlı olmak şartıyla kısa süreli yer değiştiren topluluklar için kullanılmaktadır. Ancak bu kelimenin karşılığı Türkçede yarı göçebe olarak kullanılmaktadır. Yarı göçebe yaşam tarzının İğdir'in da içinde bulunduğu Doğu Anadolu'da karşılığı bulunmamaktadır. Bölgede göçebe yaşam tarzı bulunmamaktadır. Yarı göçebe olarak kast edilen gruplar yaylaya çıkan gruplardır. Ancak bunlar da göçebe değildir.

²⁵ Nomadik kelimesi ise göçebeleri karşılamaktadır. Transhümanist kelimesi ile uyumlu olması sebebiyle göçebe yerine nomadik kelimesi kullanılmıştır.

²⁶ Adnan Baysal, “Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II. Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler”, **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: XIII/23, (2012), s. 259.

²⁷ Ayhan Yardımcı, “Orta Aras Havzası'nın Anadolu Paydaşında Göçebelik Yollar ve Güzergahlar”, Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık, (Ed.), **Eski Yakınoğru'da Ulaşım Üzerine Yazılar**, Ankara, Akademisyen Kitabevi, (2018b), s. 251-252.

değerlendirmede kale olarak tanımlanan²⁸ merkezin savunma duvarlarının topografya ile uyumlu olması, planının düzgün olmaması ağıl olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. Ayrıca merkezin savunma duvarlarında kullanılan taşların küçük ve bazılarının sadece ön yüzlerinin tıraşlanmış olması da ağıl olarak tanımlayan neden olmuştur. Bu ağıl olarak tanımlanan yapının giriş yönünde bulunan gölet de burayı kamp yeri olarak kullanan göçebelerin hayvanları için tasarladıkları bir gölettir. Ayrıca merkezin 2250 rakımda olduğu da göz önüne alındığında burada sürekli bir yaşamın mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır. Tespiti yapılan ağılın nomadik gruplara ait olduğu düşünülmektedir.²⁹

Iğdır'ın yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde karasal iklim görülmektedir. Ancak Iğdır Ovası kendine has bir iklime sahiptir. Yöresel Klima olarak adlandırılan bu iklimde kışların daha ılıman geçtiği ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin geneline göre daha az bir karasallığın egemen olduğu görülmektedir.³⁰ Iğdır bölgesinin ikliminin elverişli olması insanların Kalkolitik Çağ'dan (MÖ 4500-4000) itibaren buraya yerleşmelerine olanak sağlamıştır.³¹

Iğdır bölgesinde tespit edilen arkeolojik sitelerin yoğunluğu ve çeşitliliğine bakıldığında bu MÖ 4500-4000 tarih aralığında başlayan yerleşik yaşamın günümüze kadar kesintisiz devam ettiği görülmektedir.³² Kalkolitik Çağ sonrasında Tunç ve Demir Çağlarında da birçok medeniyetin Iğdır bölgesine egemen olduğu anlaşılmaktadır. Tunç Çağı'nın başlangıcında Erken Transkafkasya/Karaz Kültürü³³, Orta Tunç Çağı'nda ise Aras Boyalıları Kültürü'nün³⁴ bölgede egemen olduğu anlaşılmaktadır. Demir Çağı sürecinde ise Demir Çağı'nın başlangıcını Erikua

²⁸ Vedat Evren Belli, "Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na Ait Iğdır-Tuzluca Çiçekli Kalesi ve Mezarı", Oktay Belli, Cengiz Çelik, Vedat Evren Belli (Ed.), **II. Uluslararası Türk Kültürü'nde Ağrı Dağı Sempozyumu**, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi, İstanbul (2018), s. 60-61.

²⁹ Ayhan Yardımcıel, "Ağrı ve Iğdır İlleri, Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü, Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2016 Yılı Yüzey Araştırması", Candaş Keskin (Haz.), **35. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt I**, Bursa, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 179/1, (2017), s. 166-167.

³⁰ Oğuz Şimşek, "Iğdır İli'nin Turizm Potansiyeli", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 1/3, (2009), s. 3.

³¹ Doğan, Gür, Yardımcıel, "Ağrı ve Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri Yüzey Araştırması", s. 231.

³² Yardımcıel, "Eskiçağ'da Iğdır Ovası", s. 7.

³³ Mehmet Işıklı, **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, s. 275.

³⁴ Ayhan Yardımcıel, "Iğdır Ovası'nın Orta Tunç Çağı ve Transhümanist Yaşamdaki Rolü", **Amisos I**, Orta Aras Havzası Özel Sayısı, (2022b), s. 66.

Krallığı³⁵ temsil ederken Orta Demir Çağı'nda Urartu Krallığı³⁶ ve Geç Demir Çağı'nda ise Med ve Pers³⁷ İmparatorluklarının egemenliği söz konusudur. Bu durum iklimsel faktörler dışında Iğdır'ın konumu ile de ilişkilidir. Iğdır, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesiminde 39-41 paralelleri ile 43-45 meridyenleri arasında yer almaktadır. Iğdır'ın kuzey ve kuzeydoğusu Aras Nehri ile çevrili olup Aras Nehri aynı zamanda Türkiye ve Ermenistan sınırını çizmektedir. Iğdır'ın güneyi ve güneybatısı Ağrı, güneydoğusu Nahçıvan ve Kuzeybatı İran ile ve kuzeybatısı da Kars ile sınır oluşturmaktadır.³⁸ Iğdır'ın coğrafi yapısını, 800-900 metre yükseklikte yer alan ve ilin yaklaşık olarak %26'sını oluşturan Iğdır Ovası (Batı ve Doğu Iğdır Ovası ile Dil Ovası) oluşturmaktadır. İlin ova dışındaki yer şekilleri, dağlık ve engebeli araziden meydana gelmiştir.³⁹ Ovanın toprak yapısına bakıldığında farklı türler ile karşılaşmaktadır. Topraklar alüvyal, kolüvyal, kestane ve kahverengi, regosol ve bazaltik gibi farklı özellikler göstermektedir. Ovada toprak örtüsünden yoksun kalan alanlarında nehir taşkın yatakları, çıplak kaya ve molozların olduğu görülmektedir.⁴⁰

Iğdır, 1927'den 1935'e kadar Doğubayazıt'a, 1935'ten 1992'ye kadar ise Kars'a bağlı bir ilçe olmuştur. Iğdır, 1992'de yapılan idari düzenleme sonucunda il statüsüne geçmiştir.⁴¹ Iğdır'ın merkez ilçe dışında; Tuzluca, Karakoyunlu ve Aralık ilçeleri bulunmaktadır.⁴² Iğdır coğrafyası Dağlık, Ovalık ve Leçelik olarak adlandırılan üç bölümden oluşmaktadır.

³⁵ Ayhan Yardımcıel, Duygu Durmuş, "Demir Çağı'nın Başlangıcında Iğdır 'da Yerleşim Modeli", İlyas Erbay (Ed.), **V. Bilsel Uluslararası Dünya Bilim ve Araştırma Kongresi, Kongre Kitabı**, İstanbul, BILSEL, (2024), s. 272.

³⁶ Davut Yiğitpaşa, "Aras Havzası'nda Yerleşim Sürekliliği Üzerine Bir Değerlendirme", Ayhan Yardımcıel (Ed.), **Aras Havzası II, Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalıcı Yayıncılık, (2023), s. 73.

³⁷ Ayhan Yardımcıel, "Ağrı Dağı'nın Kuzey'inde Geç Demir Çağı Kültürü (Melekli-Karakoyunlu)", Ersin Doğanekin (Ed.), **Türkiye ve İran Tarihi Üzerine Yazılar**, Ankara, Sonçağ Yayıncılık, (2022c), s. 1-5.

³⁸ Faruk Kaya, "Iğdır İlinin İdari ve Coğrafi Analizi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: VIII/41, (2015), s. 703.

³⁹ Şimşek, "Iğdır İlinin Turizm Potansiyeli", s. 2.

⁴⁰ Mücahit Karaoğlu, Ali Murat Yalçın, "Toprak Tuzluluğu ve Iğdır Ovası Örneği", **Journal of Agriculture**, Sayı:1, (2018), s. 37.

⁴¹ Selçuk Ural, Nebahat Arslan, "Atatürk Dönemi Iğdır'da Nüfus Sayımları (1923-1938)", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:18, (2016), s. 515-518.

⁴² Ziya Zakir Acar, **Her Yönüyle Iğdır**, Ankara, Arkadaş Basım, 2010, s. 12.

1.1.Dağlık Alan

Iğdır'ın güney doğusundan başlayıp güneyi boyunca uzanan dağlık alanlar Iğdır'ı bir set gibi çevrelemiştir. **(Ek-2)** Bu dağlar güneydoğudan batıya doğru sırayla; Küçük Ağrı, Büyük Ağrı, Pamuk ve Zor Dağları'dır.⁴³ Pamuk ve Zor Dağları batıdan doğuya doğru uzanan Aras Dağları'nın Ağrı Dağı ile buluştuğu bölgededir.⁴⁴ Bu birleşim noktasından Doğubayazıt ve Iğdır Ovaları arasındaki bağlantıyı sağlayan Kafkasya Yolu geçmektedir.⁴⁵ İki ovanın arasında bağlantı sağlayan diğer yollar ve geçitler; Büyük ve Küçük Ağrı Dağları arasındaki Serdarbulak Geçidi⁴⁶, Kafkasya Yolu'nun batısındaki Çilli Geçidi'dir.⁴⁷ Bunun dışında Iğdır'ın batısında bulunan Tuzluca ilçesi ile Aras Dağları'nın kuzey kesimi arası da dağlık bir bölümdür. Bu dağlık bölümde turistik açıdan önemli olan Tekelti Dağı bulunmaktadır.⁴⁸

1.2.Ovalık Alan

Iğdır Ovası **(Ek-3)** büyük ölçekte Sürmeli Çukuru'nun Anadolu'da kalan kısmıdır. Bu çukur alanın bir bölümü Ermenistan sınırlarında olup Revan Ovası olarak bilinmektedir.⁴⁹ Iğdır Ovası'nın kuzeyi ve doğusu Aras Nehri ile çevrili iken güneyinde Ağrı Dağı bulunmaktadır.⁵⁰ Ovanın batısında ise Aras Dağları yer alır. Ova, su kaynakları açısından son derece zengindir. En önemli su kaynağı Bingöl

⁴³ İbrahim Güner, "Iğdır Ovası ve Çevresinde Yaylacılık", **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı:I, (1995), s. 230.

⁴⁴ Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 15-18.

⁴⁵ Metin, "Demir Çağı'nda Doğubayazıt Iğdır Arasındaki Kafkasya Yolu: Savunma Üniteleri", s. 96-97.; Taner Aydın, "Tarihi ve Coğrafya Işığında Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki Geçitler" Taner Aydın, Ayhan Yardımcıel (Ed.), **Aras Kültür ve Sanat Sempozyumu Özet Kitapçığı**, Iğdır, IKSAD Yayınevi, (2022), s. 21.; Atilla Karataş, "Erken Demir Çağı'nda Coğrafi Bilginin Mekânsal Organizasyonda Kullanımı: Orta Aras Havzası Örneği", **Amisos I**, Orta Aras Havzası Özel Sayısı, (2022), s. 39.; Halit Baş, "Bir Sınır Kenti Olarak Iğdır'ın Osmanlı Devleti İçin Önemi (1828-1914)", Taner Aydın (Ed.), **Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından Iğdır I**, Ankara, Astana Yayınları, (2022), s. 58-59.

⁴⁶ Saliha Ebru Çakırgöz, Atilla Karataş, "Ağrı Dağı Çevresinde Tarihi Süreçte Doğal Yapı Malzemelerinin Kullanımı ve Bazı Mühendislik Teknikleri", Ayhan Yardımcıel, Taner Aydın (Ed.), **Aras Havzası I, Tarih Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalıcı Yayıncılık, (2022), s. 63.

⁴⁷ Alpaslan Ceylan, Oktay Özgül, **Eskiçağda Iğdır Kaleleri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 15.

⁴⁸ Binali Kılıç, "Cumhuriyetin 100'üncü Yılında Iğdır İlinin Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi", Taner Aydın, Gülşen Bayat, Mehmet Hakkı Alma (Ed.), **Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından Iğdır II**, Ankara, Detay Yayıncılık, (2023), s. 208.

⁴⁹ Alpaslan Ceylan, "Sürmeli Çukurunda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:24, (2019), s. 620.

⁵⁰ Yardımcıel, "Eskiçağ'da Iğdır Ovası", s. 7.

Dağları'ndan başlayarak Iğdır'a ulaşan Aras Nehri'dir.⁵¹ Bunun dışında Tuzluca'da Gaziler Çayı⁵², Karakoyunlu'nun Bulakbaşı köyü bölgesinde bulunan Karasu⁵³ da diğer önemli su kaynaklarıdır. Bu bölümde ayrıca Ağrı Dağı merkezli kar suları ve kaynak suları ile beslenen Bulakbaşı Sulak Alanı da bulunmaktadır.⁵⁴ Iğdır Ovası, Eski Çağ'dan beri Kafkasya ve İran'a giden iki yolun kesiştiği alanda yer almaktadır.⁵⁵ Bu konumu sebebiyle de ovanın Kalkolitik Çağ'dan beri sürekli iskân gördüğü anlaşılmaktadır.⁵⁶ Uzun bir zaman diliminde Ağrı Dağı'nın lav akıntıları ile ova arasındaki leçelik alanda süregelen yerleşimler yakın zamanda ovaya sarkmıştır. Halihazırda Doğu Anadolu için Iğdır Ovası'nda yetiştirilen tarım ürünleri ile sebze ve meyvecilik önemli bir katma değer oluşturmaktadır.⁵⁷

1.3. Leçelik Alan

Leçelik alan olarak adlandırılan bölüm, Iğdır-Doğubayazıt arasındaki Kafkasya Yolu'nun doğusunda olup Ağrı Dağı lav akıntıları ile lavın birleştiği hattan oluşturmaktadır. **(Ek-4)** Bu bölümde lav akıntılarının oluşturduğu düşük rakımlı yükseltiler ile 100 metreyi bulmayan tepeler bulunmaktadır. Aynı yolun batısında ise Aras Dağları uzantısının Iğdır Ovası ile birleştiği leçelik alan bulunsa da bu bölüm diğeri kadar yoğun bir Eski Çağ yerleşmesine sahip değildir. Bunun nedeni ise birinci leçelik alanın doğrudan ova ile sınır teşkil etmesidir. Kafkasya Yolu'nun doğusunda bulunan ve Ağrı Dağı ile ova arasındaki leçelik alan, tamamen volkanik bir arazidir. Bu volkanik arazi Eski Çağ toplumları tarafından yaşam alanı olarak kullanılmıştır. Burada bulunan düşük rakımlı yükseltiler yerleşim yeri olarak, bu tepeler arasındaki kısmen düzlük alanlar ise mezarlık alanları olarak kullanılmıştır. Yüksekliği 100 metre civarında bulunan bu tepeler ise savunma duvarlı yerleşim yerleridir. Leçelik

⁵¹ Ayhan Yardımcıel, **Orta ve Son Tunç Çağı'nda Orta Aras Havzası**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Doktora Tezi, Kars, 2015, s. 26.

⁵² Melehat Teleri, "Iğdır Tuzluca Bölgesinde Yetiştirilen Bazı Meyve Ağaçlarının Yapraklarından Elde Edilen Doğal Boya Potansiyeli Üzerine Bir Değerlendirme", **Journal Iksad**, Sayı:7 (27), (2021), s. 15.

⁵³ Doğan, Gür, Yardımcıel, "Ağrı ve Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri Yüzey Araştırması", s. 236.

⁵⁴ Kırpık, "Tarihsel Süreçte Topluların Yerleşim Alanı Belirlemelerine Biyolojik Açından Bir Bakış: Bulakbaşı Sulak Alanı Örneği", s. 111.

⁵⁵ Metin, "Demir Çağı'nda Doğubayazıt Iğdır Arasındaki Kafkasya Yolu: Savunma Üniteleri", s. 97.

⁵⁶ Yiğitpaşa, "Aras Havzası'nda Yerleşim Sürekliliği Üzerine Bir Değerlendirme", s. 75.

⁵⁷ Mikdat Şimşek, Ersin Gülsoy, Köksal Karadaş, "Iğdır İlinin Meyvecilik Potansiyeli ve İl Ekonomisine Katkısı", **Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı:8 (3), (2018), s. 39-40.

alan aynı zamanda Ağrı Dağı kaynaklı suların ova ile temas kurduğu ve suyun kütleli olarak en son seviyeye ulaştığı bölüm olmasından dolayı bu bölümde göletler inşa edilmiştir.⁵⁸ Göletler aracılığı ile tutulan suların içme suyu ve hayvancılıkta kullanıldığı anlaşılmaktadır. Leçelik alanın coğrafi yapısı ve özellikleri bu bölümde Kalkolitik Çağ'dan itibaren yaşamın başlamasına olanak sağlamıştır.

1.4.İklim ve Su Kaynakları

Doğu Anadolu Bölgesi sınırlarındaki illerin genelinde sert karasal iklim etkili olmaktadır. Iğdır, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almasına rağmen ovaya özgü bir iklime sahiptir. "mikroklima" veya "yöresel klima" olarak bilinen bu iklim tipi Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen sert karasal iklimin etkisini Iğdır ili üzerinde en aza indirmektedir. Iğdır'ın özel bir iklime sahip olmasının temelinde çevresindeki illere göre yükseltisinin az olması yatmaktadır.⁵⁹

Iğdır'ın sahip olduğu iklim, sıcaklık ve mevsimlere bağlı olarak bölgenin almış olduğu yağış miktarı ile ilişkilendirilmektedir. Ovanın yıllık sıcaklık ortalaması 12.4 derecedir. Ortalama sıcaklık, ovaya bağlı ilçelerde değişiklik göstermektedir. Örneğin; Tuzluca ilçesinin yıllık sıcaklık ortalaması 10.3 derecedir. Iğdır Ovası'nın Doğu Anadolu sınırları içerisinde olmasına rağmen bölgeye göre daha az yağış aldığı bilinmektedir. Ovanın yıllık yağış miktarı da 260.5 mm'dir.⁶⁰ Kış ayında ortalama sıcaklıkların Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinden yüksek olması, karın yerde uzun süre kalmasına engel olmaktadır. Ovada yaz mevsiminde en sıcak günler Temmuz ayında ortalama 25.6 derece ile gözlemlenirken kış mevsiminde en soğuk günlerin yaşandığı ay ortalama -3.6 derece ile Ocak ayıdır. Iğdır Ovası en fazla yağışı ilkbahar mevsiminde Mayıs ayında alırken en az yağışı Ağustos ayında almaktadır. Kar yağışlarının ovada Aralık ve Mart aylarında görülmesi ile beraber karlı günler 12 günü geçmemektedir.⁶¹

⁵⁸ Çoşkun Kaya, "Ağrı Dağı'nda Eski Çağ Yerleşmelerinin Doğal Çevre Koşulları ve Jeomorfolojik Birimlerle İlişkisi", Taner Aydın, Gülşen Bayat, Mehmet Hakkı Alma (Ed.), **Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından Iğdır II**, Ankara, Detay Yayıncılık, (2023), s. 70-73.

⁵⁹ Hakan Kibar, Beyhan Kibar, Mustafa Sürmen, "Sıcaklık ve Yağış Değişiminin Iğdır İlinde Bitkisel Ürün Deseni Üzerine Etkileri", **Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, Sayı:11/1, (2014), s. 2.

⁶⁰ Adem Yulu, Hüsnüye Doldur, "Iğdır'da Şehirsel Gelişme Mekânsal Değişim", **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı:46, (2023), s. 135-136.

⁶¹ Mehmet Alım, Oğuz Şimşek, "Iğdır'ın Kazım Karabekir Tarım İşletmesi", **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı:VII/8, (2002), s. 135-136.

Iğdır Ovası'nın sıcaklık değerlerinin Doğu Anadolu Bölgesi geneline göre yüksek olması tarıma bağlı ekonominin gelişmesini sağlamıştır. Ovada şeker pancarı, pamuk, kayısı ve karpuz gibi farklı ürünler yetişmektedir. Özellikle pamuk üretiminin kolaylıkla sağlanabildiği ancak ova halkının üründen elde ettikleri gelirin düşüklüğünden dolayı farklı tarım ürünlerine yöneldikleri bilinmektedir.⁶²

Tarıma elverişli ve zengin ürün çeşitliliğine sahip olan ovanın su kaynakları bakımından da zengin olduğu bilinmektedir. Ovaya hayat veren en önemli su kaynağı Aras Nehri'dir. **(Ek-5)** "Araza" şeklinde Urartu Krallığına ait Meher Kapısı yazıtında görülen Aras Nehri, Gürcü araştırmacılara ait eserlerde "Rakhsi", Ermeni araştırmacıların çalışmalarında "Ares'eh" şeklinde geçmektedir.⁶³ Antik çağ yazarlarından Herodotos "Tarih" isimli eserinde Aras Nehri'ne "Arax (Araxes)" şeklinde yer vermiştir. Herodotos eserinde Aras Nehri hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁶⁴

*"Arax, kimilerine göre İster'den daha büyük, kimilerine göre daha küçüktür; anlaşıldığına göre, içinde aşağı yukarı Lesbos büyüklüğünde takımadalar vardır; orada yaşayan insanlar, yazın yerden söktükleri kökleri yerler ve mevsiminde ağaçlardan topladıkları yemişleri de bir kenara koyup kış için saklarlar..."*⁶⁵

Herodotos, eserinin bu bölümünde Aras Nehri'nin büyüklüğünü ve Aras Nehri çevresinde yaşayan insanların günlük yaşamları hakkında bilgiler aktarmaktadır. Eserinin devamında ise nehrin çevresinde yaşam süren toplumların kurban verme ritüelleri, benimsedikleri ekonomik sistem ve inandıkları tanrı olgusu hakkında bilgiler yer almaktadır.⁶⁶ Kaynağını Bingöl Dağları'ndan alan Aras Nehri'nin 548 km uzunluğu Türkiye sınırı içerisinde kalmaktadır. Türkiye'den güneydoğu yönüne doğru akarak Dilucu'ndan sonra ülke sınırlarından çıkmaktadır.⁶⁷ 1059 km uzunluğa sahip olan Aras Nehri'nin Arpaçay kolu Türkiye ve Ermenistan arasında sınır

⁶² Kaya, "Iğdır İlinin İdari ve Coğrafi Analizi", s. 706.

⁶³ Ayhan Yardımcıel, "Orta Aras Havzası'nın Tarihi ve Kültürel Zenginliği", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:I/14, (2014), s. 123.

⁶⁴ Herodotos, **Tarih**, Müntekim Ökmen (Çev.), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006, s.109.

⁶⁵ Herodotos, **Tarih**, I.202.

⁶⁶ Herodotos, **Tarih**, I.216.

⁶⁷ İbrahim Güner, **İlimiz Iğdır**, Iğdır, İl Milli Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını No:1, 1993, s. 49.

oluşturmaktadır. Aras Nehri konumundan dolayı farklı ülkelerin ortak kullandığı bir nehir olmuştur.⁶⁸ Aras Nehri'nin bu kullanımı ve farklı ülkelere sınır oluşturması Herodotos'un eserinde şu şekilde geçmektedir:

“İran'dan batıya doğru Asya ülkeleri bunlardır. İranlılardan daha uzakta Medler, Saspeirler ve Kolkhisliler; tanyeri ve gündoğusu bölgelerine doğru Asya, güneyden Erythreia Denizi'yle, kuzey de Hazar Denizi ve doğuya doğru akan Araxes ile sınırlıdır. Asya, Hindistan'a kadar insanların oturdukları yerlerdir; oradan sonra doğuya doğru ıssızdır, kimse belli bir şey söyleyemez. Asya'nın kuruluşu ve büyüklüğü böyledir.”⁶⁹

1.5.Tarihi Coğrafyası

İnsanlığın doğuşundan itibaren toplumlar kendilerine bir yurt edinme amacı içinde olmuştur. Bu yurt edinme amacı coğrafi mekân ile bağlantılıdır. Coğrafi mekân insan için bir ihtiyaç olarak görülmektedir.⁷⁰ Tarih boyunca medeniyetlerin ortaya çıkışı ve gelişimi su kaynakları açısından zengin ve tarıma uygun coğrafi alanlarla yakından ilişkilidir.⁷¹ Örneğin Fırat ve Dicle'nin Mezopotamya medeniyetine, Nil Nehri'nin Mısır'a hayat vermesi insan toplulukları için uygun bir yaşam koşulu sağlamıştır.⁷²

Tarihi süreç içerisinde Anadolu, maddi ve manevi kültürleri üzerinde taşıyan bir karayolu trafiğine sahip olmuştur. Tarihi olaylar sonucunda ortaya çıkan siyasi gelişmeler, oluşan bu trafik üzerinde zaman zaman artış ve azalışa sebep olmuştur.⁷³ Anadolu'nun, Asya ve Avrupa kıtaları arasında doğal bir köprü görevi görmesi farklı din, dil ve kültürleri bir araya getirmiştir. Anadolu'nun göç ve ticaret yolları üzerinde yer alması, farklı devletlerin dikkatini çekmiş ve çeşitli dönemlerde bölge iskâna sahne olmuştur.⁷⁴

Anadolu coğrafyasının üstlendiği bu görev bölgede yaşayan toplumların pek çok sorunla karşılaşmasına neden olmuştur. Özellikle araştırma sahası içerisinde yer alan

⁶⁸ Ramazan Özey, “Türkiye'nin Sınır Suları ve Sorunları”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı:III/2, (1997), s. 53.

⁶⁹ Herodotos, **Tarih**, IV.40.

⁷⁰ Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi I. Cilt**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2019, s. 1.

⁷¹ Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1998, s. 12.

⁷² Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 6.

⁷³ Veli Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara, TTK, 2001, s. 4-5.

⁷⁴ Füzüzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, TTK, 1987, s. 1.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin zor coğrafi şartları bölgeye yeni toplumların ulaşmasını ve göç hareketliliğini zorlaştırmaktadır. Bu durum beraberinde bölgedeki halklara kendilerini savunmalarını ve buldukları bölgeleri kontrol altında tutma zorunluluğunu getirmiştir. Bu kontrolü sağlamak için yol güzergâhlarına kalelerin inşa edildiği ve yerleşim yerlerinin olası saldırılara karşı surlarla çevrili, erişilmesinin zor olduğu yerlerde bulunduğu görülmektedir.⁷⁵

Araştırma sahası içerisindeki Iğdır, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Iğdır Ovasının tarih öncesi devirlerden itibaren iskana sahne olması, bölgenin sağladığı coğrafi avantajlar ve farklı kültürlerle iletişim kurabilecek bir güzergahta yer alması bölgenin önemini arttırmıştır.⁷⁶ Doğrudan Tarihi Coğrafya ile açıklanacak en önemli gelişme, yüksek tepe ve dağ yamaçlarına konuşlanmış bir medeniyetin Demir Çağı'nda bu bölgeden filizlenmesidir.

⁷⁵ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2016, s. 6-7.

⁷⁶ Acar, **Her Yönüyle Iğdır**, s. 11.

II. BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI'NDA İĞDIR OVASI KÜLTÜRLERİ

İğdir Ovası yapılan araştırmalara göre Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görmeye başlayan bir bölgedir.⁷⁷ Bölgenin zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olması bu yerleşmelerin erken dönemde başlamasına olanak sağlamıştır. Ayrıca İğdir ve kurulu olduğu İğdir Ovası, Kafkasya, İran ve Anadolu arasındaki konumu nedeniyle de bir cazibe merkezi oluşturmuştur. İğdir bu üç önemli kültür bölgesini birbirine bağlayan yolların odak noktasında bulunmaktadır.⁷⁸ Kalkolitik Çağ sonrasında bölgede Tunç ve Demir Çağlarının da kesintisiz bir şekilde devam etmiştir.⁷⁹ Demir Çağı'na gelindiğinde bölgede yerleşim yerlerinin sayısının arttığı görülmektedir. Demir Çağı'nda bölgede Urartu ve Erikua Krallıklarına ait merkezler bulunmaktadır.⁸⁰ Bu merkezler yapısal özellik, seramik, rakım ve ölü gömme gelenekleri açısından birbirlerinden ayrılmışlardır.⁸¹ Bölgeyi bir dizi sefer⁸² sonucunda işgal eden Urartu Krallığı yeni yerleşim yerleri yapmıştır.⁸³ Urartu sonrasında ise bölgenin İran merkezli kültürler tarafından kontrol altına alındığı anlaşılmaktadır.⁸⁴

2.1. Erken-Orta Demir Çağı

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Demir Çağı ile ilgili en erken kayıtlar Assur Krallığı'na ait yazıtlardır. Son Tunç Çağı'nın sonlarına denk gelen MÖ. 1273 tarihli Prizma

⁷⁷ Ural, "Cumhuriyet Devri'nde Orta Aras Havzası'nda Arkeolojik Faaliyetler", s. 119-138.

⁷⁸ Metin, "Demir Çağı'nda Doğubayazıt İğdir Arasındaki Kafkasya Yolu: Savunma Üniteleri", s. 97.

⁷⁹ Yiğitpaşa, "Aras Havzası'nda Yerleşim Sürekliliği Üzerine Bir Değerlendirme", s. 65.

⁸⁰ Oktay Özgül, İbrahim Üngör, "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımınıtığı Kalesi", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:17, (2016), s. 225-240.; Aynur Özfirat, "Melekli-Kültepe (İğdir) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti", **Olba**, Sayı: 25, (2017), s. 149-182.; Yardimciel, "Eskiçağ'da İğdir Ovası", s. 6-27.

⁸¹ Ayhan Yardimciel, **Bir Yüzey Araştırması Nasıl Yapılır, Ağrı-İğdir Bölgesi Örneği**, Ankara, Sonçağ Yayınları, 2022d, s. 15.

⁸² Margaret R. Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, 5.1.3, 5.1.4, Mirjo Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s. 66-67.

⁸³ Davut Yiğitpaşa, "Reflections on the Problems of the City of Minuahinili", Ayhan Yardimciel, Taner Aydın (Ed.), **Aras Havzası I, Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalıcı Yayıncılık, (2022a), s. 264-268.; Davut Yiğitpaşa, Boran Öntaş, "The Fate of Bulakbaşı-Taşburun and Karakoyunlu Urartian Inscriptions", Ayhan Yardimciel, Taner Aydın (Ed.), **Aras Havzası I, Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalıcı Yayıncılık, (2022), s. 291-304.

⁸⁴ Yardimciel, "Ağrı Dağı'nın Kuzey'inde Geç Demir Çağı Kültürü (Melekli-Karakoyunlu)", s. 1-7.

yazıtında bölge ile alakalı bilgilere ulaşılmaktadır.⁸⁵ Assur yazıtlarında Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili bilgiler ve sonraki süreçte bunu destekleyen Urartu yazıtlarına göre; Demir Çağı olarak adlandırılan dönemin başlangıcında, Doğu Anadolu Bölgesi siyasi açıdan parçalanmış bir yapıya sahipti. Urartu Krallığı, Van Gölü Havzası'nda Van Gölü'nün güneyindeki kayalık bir tepe üzerinde başkent Tuşpa'yı kurarak ortaya çıkmış bir Demir Çağı Krallığıdır.⁸⁶ Bu siyasi yapı, Urartu ismi ile ortaya çıkmadan evvel Van bölgesi, Uruatri ve Nairi isimli iki büyük konfederasyon etrafında kümelenen küçük beyliklerle yönetilmiştir.⁸⁷ Bu parçalı yapıyı Assur kaynakları da belirtmektedir.⁸⁸ Bu noktada Urartu Krallığı'nın bölgedeki varlığı Assur siyasi tarihinde önemli bir yer edinmiştir.⁸⁹

Assur Kralı III. Salmanasar dönemine ait bir yazıtta ilk Urartu kralının isminin Arame olduğu anlaşılmaktadır. Kral Arame'nin bir krali şehrinin olduğu ve yazıttan anlaşıldığı kadarıyla bu krali şehrin adının Sugunia'a olduğu görülmektedir.⁹⁰ III. Salmanasar'ın saltanatına denk gelen yazıtlara bakıldığında Arame'nin adının yanında krali kent olarak Sugunia yerine bir süre sonra Arzaşkun kentinin adının geçtiği görülmektedir.⁹¹ Urartu Krallığı'nın başına Arame'nin ne zaman ve nasıl geçtiği konuları belirsizliğini korumaktadır. Assur yazılı kaynaklarında aktarılan bilgiler Urartu Kralı Arame'nin adı ve sahip olduğu krali kentlerin isimleri ile sınırlı kaldığı için krallığın ilk kuruluş evresini detaylandırmak zorlaşmaktadır.⁹² Bahsi geçen kaynaklarda bölgede 43 krallıktan bahsedilmektedir. Ancak bölgenin coğrafyası göz önüne alındığında bu kral olarak tanımlanan siyasi yapıların aslında

⁸⁵ Akın Bingöl, "Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmesi", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:8, (2011), s. 23.

⁸⁶ Altan Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997, s.27.

⁸⁷ Çilingiroğlu, **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, s. 16.

⁸⁸ Akın Bingöl, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: VI/1, (2014), s. 127.

⁸⁹ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)**, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2022, s. 194.

⁹⁰ Altan Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1994, s. 29; Stephan Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri", Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Haz.), **Urartu Doğu'da Değişim**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, (2022), s.106.

⁹¹ Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi**, İstanbul, Der Yayınları, 2019, s. 196.; Armağan Tan, **Urartu Krallığının Kuruluşu**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi , İstanbul, 2010, s. 36.

⁹² M. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Latupri Hakkında Yeni Görüşler", **Anadolu Araştırmaları**, Sayı:8, (2011), s. 87.

birer beylik olduğu düşünölmektedir. Urartu Devleti'nin kurulması Van Kalesi'nde bulunan bir yazıtta Şu Şekilde ilan edilmiştir:

*“Lutipri oğlu Sarduri, bñyñk kral, gñçlü kral, dñnyanın kralı, benzer olmayan kral, hayret verici çoban, dik baŐlı uyruklarla savaŐmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri Şöyle der: Bu taŐları Alniunu Şehri'nden getirttim ve bu duvarı yaptırđım.”*⁹³

Bu yazıt aracılığı ile Van Gñlü Havzası'ndaki siyasi yapının konfederasyondan merkezi yñnetime evrildiği anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı olarak ortaya çıkan bu merkezi yñnetim, konfederasyon örgñtlenmesi sñrecinden itibaren mñcadele ettiği Assur yerine kuzey ve kuzeybatıya yñnelmiŐtir.⁹⁴

Urartu'nun kuzeybatıya yñnelip buradaki kendinden daha kñçñk krallıklarla mñcadele ettiğine dair belgeler yine Urartu Krallığı tarafından yazılmıŐ çivi yazılı yazıtlardır. Bñlgeye yapılan seferler hakkında bilgi veren bu yazıtlar, Kñrzñt Kalesi, Minuahinili ve başkent Tuşpa'da bulunmaktadırlar. Gñrñldñđñ üzere yazıtların bir kısmı krallığın baŐkentinde, bir kısmı sefer yaptığı Iğdır'da (Minuahinili), bir diğerisi ise olası sefer rotası üzerinde bulunan Kñrzñt (Çaldıran) Kalesi'nde bulunmaktadır. Urartu Krallığı'nın bñlgeye yaptığı seferler hakkında Şimdiye kadar tespit edilen yazıtlar ve içerikleri Şu Şekildedir:

Kñrzñt Kalesi Yazıtı

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle, IŐpuini oğlu Minua der ki: Haldi kapısının temellerini açtırdığım ve Haldi kapısını yaptırdığım zaman tanrı Haldi'nin huzuruna çıktım ve tanrı Haldi'ye yalvardım. O, Irekua oymağının ùlkesine vardı. Irekua oymağına karşı sefere çıktım, Irekua oymağı ùlkesinin Luhiuni Şehri'ni ele geçirdim ve Etiuni ùlkesi'ni yok ettim.

⁹³ Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, s. 17.

⁹⁴ Veli Ünsal, “Urartu Krallığının Kuzeybatı Seferleri”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: V/5, (2008), s. 11.

İşpuini oğlu Minua der ki: Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği Irekua oymağının krali şehri Luhiuni'yi İşpuini oğlu Minua'ya verdi ve o, Luhiuni Şehri'ni ele geçirdi. (Minua) o yıl 50.000, X bin X yüz X on X kadın ve erkek haraç (olarak ödenmesi koşulu) ile Etiuni Ülkesi'ni bıraktı. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. 1733 at, 7616 büyükbaş hayvan ve 15.320 küçükbaş hayvan: krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayrıdır.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua der ki: Tuşba Şehri'nin haremine(?) bu kadar çok kadın götürebilen bir kral varsa, gerçekten (o kral) İşpuini oğlu Minua'dır. Luhiuni Şehri'nden ... kadınlar ... Diruniu Ülkesi'nin Aelia Şehri.... Aelia Şehri Siad Ülkesi'nin Altuquia Şehri... Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.”⁹⁵

2. İğdır Karakoyunlu-Taşburun Yazıtları

Solagert-(Tsolagert-İğdır) Birinci Yazıt

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Erikuahi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Luhiuni Şehri'ni ele geçirdi. (Onları) Minua'nın önünde boyun eğdirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti.

Minua der ki: (Tanrı Haldi) Erikuahi Ülkesi'ne geldi. Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği krali şehir Luhiuni'yi İşpuini oğlu Minua'ya verdi. Luhiuni Şehri'ni ele geçirdim. Luhiuni Şehri'ni haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladım.”⁹⁶

Karakoyunlu-Taşburun İkinci Yazıt (Sologert Kalesi)

⁹⁵ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 5.1.4

⁹⁶ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 5.1.3

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle Minua’nın Irkua Ülkesi’ni () tığı zaman, Minua bu yeri yaptırdı. Kusursuz bir şekilde bir Haldi Kapısı ve bir kale yaptırdı. Minua der ki: yaptırdım... kurdum ”⁹⁷

Karakoyunlu-Taşburun Üçüncü Yazıt (Başbulak Kalesi)

“İşpuini oğlu Minua kusursuz bir şekilde bu binayı yaptırdı ve kusursuz bir şekilde efendi tanrı Haldi’ye bir kale yaptırdı. (Oraya) Minuahinili adını verdi. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, Bianili Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa Şehri’ni kahramanıdır. ”⁹⁸

3. Tuşpa Analı-Kızlı Yazıtı

II. Sarduri Hazinekapı-Analı Kızlı yazıtı

Kral Minua dönemi dışında Erikua Krallığı ile ilgili bilgi veren diğer bir yazıt torunu II. Sarduri dönemine ait olan Tuşpa kentindeki Hazinekapı-Analı Kızlı yazıtıdır. Bu yazıtta ise krali başkent olarak Luhiuni yerine bu kez İruia’nın bahsi geçmektedir.

“...Aynı yıl ikinci kere sefere çıktım: Etiuni Ülkesi’ne ve Liqiu Ülkesi’ne karşı. Abia Boyunun tahkimatlı krali şehri Edia’yi güç kullanarak ele geçirdim. İrkua Boyunun tahkimatlı krali şehri İruia’yi güç kullanarak ele geçirdim... ”⁹⁹

Yazıtların içeriğini analiz ettiğimizde öncelikle Körzüt ve İğdir Karakoyunlu yazıtlarının Urartu Kralı Minua’ya Tuşpa Analı-Kızlı yazıtının ise Urartu Kralı II. Sarduri’ye ait olduğu görülmektedir. Kral Minua dönemi yazıtlarında Erikua Krallığı’nın başkenti Luhiuni olarak belirtilirken Kral II. Sarduri döneminde Erikua Krallığı’nın başkenti İruia olarak belirtilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Minua’dan sonra ve II. Sarduri’den önceki bir tarihte Erikua Krallığı’nın yeniden toparlanarak yeni bir başkentle ortaya çıktığı görülmektedir. Erikua seferleri yazıtların lokasyonundan anlaşıldığı kadarıyla Urartu başkenti Tuşpa’nın kuzeydoğusuna doğru yapılmıştır.¹⁰⁰

⁹⁷ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 5.3.12

⁹⁸ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 5.3.13

⁹⁹ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 9.1.1

¹⁰⁰ Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 5.3.12.; Pınar Pınarcık, “Urartu Krallığı’nın Tarih Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, (2012), s. 460-478.

Kuzeybatı seferleri doğrudan Aras Havzası'na düzenlenen bir dizi seferi içermektedir. Tespit edilen Urartu yazıtlarının lokasyonları ve Urartu merkezleri hep birlikte değerlendirildiğinde bu seferlerin Tendürek - Aladağ dağ silsilesinin doğusundan ve batısından iki ayrı rotadan yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹ İki ayrı rotanın varlığı, topografik açıdan yazlık-kışlık veya uzunluk-kısalık kavramları ile açıklanabilmektedir. Van Gölü Havzası ile Aras Havzası arasında bağlantı sağlayan yollardan ilki, Tuşpa-Erciş-Çaldıran-Muradiye hattını takip edip Tendürek Dağı'nın doğusundan Doğubayazıt'a inen rotadır. Bu rotanın Urartu tarafından kullanılmış olduğunu Urartu'nun Muradiye'de inşa ettiği Körzüt Kalesi ve Körzüt Kalesi'nden ele geçirilen Urartu yazıtlarından anlaşılmaktadır. Yazıtta Aras Havzası'na yapılan seferler sırasında burada var olan Irekua (Erikua) Krallığı ve bu krallığın başkenti ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bölgeden esir alınan insan sayısı ile ganimet olarak götürülen hayvan sayıları hakkında da bilgilere ulaşmak mümkündür. Körzüt lokasyonuna ait diğer yazıtların bu ana yazıtın kopyası olduğu düşünülmektedir.¹⁰²

Urartu Krallığı'nın Aras Havzası'na ulaştığı ikinci rota Tuşpa-Erciş-Tutak-Patnos-Ağrı üzerinden Doğubayazıt'a ulaşan rotadır. Bu rotada ise Urartu Krallığı'na ait Anzavurtepe bulunmaktadır.¹⁰³ Urartu Krallığı'nın Aras Havzası'nın en güneyi olan Doğubayazıt'a ulaştığı ve buraları ele geçirdiği ile ilgili arkeolojik kanıtlar Urartu dönemine tarihlenen bir kaya mezarın¹⁰⁴ bulunduğu Doğubayazıt Kalesi, Ferhat Su Kanalı¹⁰⁵ ve Ömerağa Kalesi'dir.¹⁰⁶ Bu imar faaliyetlerinin tamamı Urartu'nun bölgede kalıcı olmak adına yürüttüğü faaliyetlerdir. Doğubayazıt bölgesinin kontrol altına alınmasından sonra Urartu Krallığı'nın Aras Dağları ile Ağrı Dağı arasındaki

¹⁰¹ Ayhan Yardimciel, Hüseyin Metin, "Demir Çağı'nda Urartu'nun Orta Aras Havzası'na Düzenlediği Askeri Operasyonlar: Urartu-Erikua Krallıkları Arasındaki Mücadeleler", **Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:2, (2024), s. 686-687.

¹⁰² Payne, **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, 5.1.5, 5.1.6.

¹⁰³ Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", **Anadolu Dergisi**, Sayı 5, (1960), s. 133-158.

¹⁰⁴ Erkan Konyar, "The Rock-Cut Tomb Of Doğubayazıt", **Anadolu Araştırmaları**, Sayı 20, (2017), s. 19-23.

¹⁰⁵ Oktay Belli, **Doğu Anadolu Urartu Sulama Kanalları**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997, s. 14.

¹⁰⁶ Aynur Özfirat, "Ağrı Dağı-Bozkurt Son Tunç- Erken Demir Çağ Kalesi", Mehmet Işıklı, Birol Can (Ed.), **Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu**, Erzurum, (2015), s. 160.; Ayhan Yardimciel, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri", Candaş Keskin (Haz.), **37. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Diyarbakır, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No:3655/1, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:188/1, (2019), s. 212.

Kafkasya Geçidi'nden Iğdır Ovası'na ulaştığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Urartu Krallığı'nın Iğdır Ovası'ndaki arkeolojik kanıtları ise Hazine-tepe Kalesi,¹⁰⁸ Bulakbaşı Kale 7,¹⁰⁹ Bulakbaşı Kale 4 (Aktaş),¹¹⁰ Minuahinili,¹¹¹ Korutepe II Höyüğü,¹¹² Kale-tepe,¹¹³ Melekli Höyük¹¹⁴ gibi yerleşmelerdir. Bu yerleşmelerden Minuahinili doğrudan Urartu çivi yazılı yazıtının tespit edildiği bir merkez olarak öne çıkmaktadır. Yine bu merkezler içerisinde olan Bulakbaşı 4 (Aktaş) Kalesi konumu ve büyüklüğü ile dikkat çekmektedir. Iğdır'ın Karakoyunlu ilçesine bağlı Aktaş Köyü sınırlarında olan kale, ortalama Urartu yerleşmelerine göre daha yüksek bir konumda olup daha büyük bir plana sahiptir. Bu bakımdan kurulduğu bölgenin kuzeybatısına doğru hareket eden Urartu'nun Doğubayazıt ve Iğdır ovalarını işgal ettikten sonra Kafkasya bölgesine yapacağı seferlerden önce bu kaleyi inşa ettiği anlaşılmaktadır. Farklı bir değerlendirme ile Bulakbaşı 4 (Aktaş) Kalesi'nin inşa edilmiş olması artık Orta Aras Havzası'nın Doğubayazıt ve Iğdır bölgelerinin işgalinin tamamlandığına ve aynı zamanda Erikua Krallığı'nın da sonlandığına işaret etmektedir.

Erikua Krallığı ile ilgili şimdiye kadar birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar genel olarak bölgede yüzey araştırması yapan Türk bilim insanları ile yabancı bilim insanlarından oluşmaktadır. Bu çalışmalar kapsamında Erikua Krallığı'nın yayılım alanı ve krali başkenti Luhiuni için yapılan lokasyon

¹⁰⁷ Yardimciel, Metin, "Demir Çağı'nda Urartu'nun Orta Aras Havzası'na Düzenlediği Askeri Operasyonlar: Urartu- Erikua Krallıkları Arasındaki Mücadeleler", s. 684-685.

¹⁰⁸ Abdulhadi Durukan, "Iğdır'da Urartu Kalesi Hazine-tepe: İlk Gözlemler", Ayhan Yardimciel, Hüseyin Metin, Ersin Doğantekin (Ed.), **Aras Havzası III, Tarih, Coğrafya, Arkeoloji Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, (2024), s. 10-13.

¹⁰⁹ Doğan, Gür, Yardimciel, "Ağrı ve Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri Yüzey Araştırması", s. 235.

¹¹⁰ Yardimciel, Karataş, Aydın, Mandacı, Doğantekin, "Ağrı-Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü, Kale, Nekropol Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2022 Yüzey Araştırması", s. 201.

¹¹¹ Yardimciel, Karataş, Aydın, Mandacı, Doğantekin, "Ağrı-Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü, Kale, Nekropol Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2022 Yüzey Araştırması", s. 202.; Yardimciel, "Ağrı Dağı'nın Kuzeyinde Geç Demir Çağı Kültürü (Melekli- Karakoyunlu)", s. 6-7.

¹¹² Doğan, Gür, Yardimciel, "Ağrı ve Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri Yüzey Araştırması", s. 239-240.; Davut Yiğitpaşa "Iğdır/Koruktepe II Höyüğü", **Amisos 1**, Orta Aras Havzası Özel Sayısı, (2022b), s. 86-88.

¹¹³ Ayhan Yardimciel, Duygu Durmuş, "Iğdır Melekli'de Kale-tepe Urartu Yerleşmeleri", Ayhan Yardimciel (Ed.), **Aras Havzası II Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kültür ve Sanat**, İstanbul, (2023), s. 30-34.

¹¹⁴ Yardimciel, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" s. 211.; Yardimciel, "Ağrı Dağı'nın Kuzeyinde Geç Demir Çağı Kültürü (Melekli- Karakoyunlu)", s. 5-6.

önerilerinden bir tanesi Gökçe Göl¹¹⁵ civarı olmakla birlikte çoğu önermeler Iğdır Ovası temellidir.¹¹⁶ Farklı bir lokasyon olarak Aras Dağları üzerindeki Çilli Geçidi'ndeki merkez Luhiuni olarak önerilmiştir.¹¹⁷ Son dönem bölgede yapılan araştırmalarda Erikua Krallığı'nın, Iğdır Ovası merkezli olarak kuzeyde Aras Nehri'ne güneyde Tendürek Dağı'na kadar olan bölgeye egemen olduğu düşünülmektedir. Bu lokasyonda kalan, Doğubayazıt bölgesindeki Akçukur,¹¹⁸ Hasanbey,¹¹⁹ ile Iğdır bölgesindeki; (Çilli) Luhiuni,¹²⁰ Gelinciktepe,¹²¹ Örgülütepe,¹²² Kasımtığı,¹²³ Karakoyunlu Erikua Yerleşmesi,¹²⁴ Bulakbaşı Kale 8¹²⁵ gibi yerleşmeler genel olarak Urartu öncesine tarihlenmektedir. Bu sebeple yerleşmelerin çoğu Erikua Krallığı'na ait yerleşmeler olarak kabul edilmektedir. Yerleşmelerin ortak özellikleri birer mezarlığa ve su sistemlerine sahip olmalarıdır.¹²⁶ Yapılan bu son dönem çalışmaları ile krallığın yayılım alanı tespit edilmiş, başkent için lokasyon önerisi yapılmış ve krallığın ekonomik döngüsü hakkında bilgiler verilmiştir.

¹¹⁵Ramin Alizadeh, "Urartu Çivi Yazıları Belgelerine Göre Güney Kafkasya'nın Bazı Küçük Beylikleri: Etiuni, Erikuahi, Uelki, Qu-Albani, Luipruani, Arquqiu", Mehmet Işıklı, Birol Can (Ed.), **Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı II**, International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures Proceedings II, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, (2015), s. 25-28

¹¹⁶ Özgül, Üngör, "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımtığı Kalesi, s. 225-240.; Özfırat "Melekli Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti", s. 161-182.; Oktay Belli, "Ağrı Dağı Bölgesi'nin Urartu Krallığı İçin Önemi", Oktay Belli (Ed.), **II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, II. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark**, İstanbul, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları No: 9, (2009), s. 42-50.

¹¹⁷ Yardımcıel, "Eski Çağ'da Iğdır Ovası", s. 10-23.

¹¹⁸ Doğan, Gür, Yardımcıel, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" 2019-2020 Yüzey Araştırması", s. 238.

¹¹⁹ Doğan, Gür, Yardımcıel, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" s. 238.

¹²⁰ Yardımcıel, Karataş, Aydın, Mandacı, Doğanterkin, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" 2022Yüzey Araştırması", s. 200.

¹²¹ Yardımcıel, Karataş, Aydın, Mandacı, Doğanterkin, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" 2022Yüzey Araştırması", s. 199.

¹²² Yardımcıel, "Eski Çağ'da Iğdır Ovası", s. 21.

¹²³ Yardımcıel, "Eski Çağ'da Iğdır Ovası", s. 21.

¹²⁴ Yardımcıel, Karataş, Aydın, Mandacı, Doğanterkin, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" 2022Yüzey Araştırması", s. 202.

¹²⁵ Yardımcıel, Karataş, Aydın, Mandacı, Doğanterkin, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri" 2022Yüzey Araştırması", s. 202.

¹²⁶ Atilla Karataş, Saliha Ebru Çakırgöz, "Ağrı Dağı Çevresinde Antik Dönem Su Yapıları", Ayhan Yardımcıel, Taner Aydın (Ed.), **Aras Havzası I Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kültür ve Sanat**, İstanbul, Kabalıcı Yayıncılık, (2022), s. 9-17.

2.2. Geç Demir Çağı

Geç Demir Çağı olarak tanımlanan süreç Urartu Krallığı'nın yıkılışından sonra başlayan süreci temsil etmektedir. Bu süreç sonrasında bölgenin kronolojisi iki bölümde değerlendirilmektedir. Birinci dönem; Post Urartu veya Med dönemi olarak bilinen ve M.Ö. 600/590-550 yılları arasını kapsayan dönemdir. İkinci dönem ise Pers İmparatorluğu'nun M.Ö. 550 yılında Med İmparatorluğu'nu yıkarak İran dâhil tüm Kuzeydoğu Anadolu'yu işgal ettiği süreçle başlayan dönemdir.¹²⁷ Bu dönemin ise M.Ö. 330 yılına kadar devam ettiği belirtilmektedir.¹²⁸ Pers İmparatorluğu'nun bölgede net olarak var olduğunun kanıtı Van Kalesi'nin güneyinde bulunan ve Kserkses dönemine ait olan yazıttır.¹²⁹ Yazıtın içeriği şu şekildedir:

“Yüce Ahura Mazda, tanrıların en büyüğüdür. O, Yer'i yarattı. Göğü yarattı. İnsanı yarattı, insan için mutluluğu yarattı. O, geçerli tek bir kanun altında yönetilsinler diye Kserkses'i kral yaptı. Ben Kserkses, Ahameniş Kralı Darius'un oğlu, büyük ve geniş toprakların, her türden toplumların kralı, krallar kralı, büyük kralların kraliyim. Kral Kserkses şöyle dedi: Kral Darius, babam, Ahura Mazda'nın lütfuyla çok sayıda iyi şeyle yaptı ve yazılsın diye bu panoyu hazırlama emri verdi, fakat buraya henüz bir kitabe yazılmamıştı, bu yazıtın yazılmasını ben emrettim. Mayıs Ahuramazda ve diğer tanrılar beni, krallığımı ve yaptıklarımı korusunlar”

Yazıt içeriğinde genel olarak Kserkses'in tahta çıkışı mitolojik bir olaya bağlandıktan sonra, kendini övmektedir. Bu yazıt; tarihi bir süreci veya dönemi aydınlatacak içerikte bilgiden yoksun bir yazıttır. Ancak buna rağmen Pers İmparatorluğu'nun, Kserkses'in hükümdarlık yılları olan M.Ö. 486-465 yılları arasında Doğu Anadolu'ya egemen olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Van Kalesi'ndeki Pers

¹²⁷ Mehmet Işıklı, Umut Parıltı, “Doğu Anadolu'nun Geç Demir Çağı: Sorunlar ve Çözümsel Perspektifler”, Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı, Mona Saba (Ed.), **Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları**, İstanbul, Ege Yayınları, (2019), s. 183.

¹²⁸ Aynur Özfirat, “Van Gölü Havzası'nda Son Urartular ve Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda Post-Urartu Dönemi”, Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı, Mona Saba (Ed.), **Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları**, İstanbul, Ege Yayınları, (2019), s. 218.

¹²⁹ Erdal Polat, “Pers Kralı I. Kserkses'in Yunanistan Seferinin Anadolu Güzergâhı Üzerine”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:121, (2021), s. 203-204.

yazıtı, Perslerin İnan dışında tespit edilmiş ender yazıtlarından birisidir. Bu bakımdan Doğu Anadolu ve genel olarak Anadolu’da Pers varlığı ile ilgili öngörüler yazıt dışındaki maddi arkeolojik kalıntılarla oluşturulmaktadır. Bu oluşturulan öngörünün çıkış noktası arkeolojik yerleşmedeki stratigrafidir. Önemli merkezlerden biri olan Van Kalesi Höyüğünde Urartu sonrasında belirttiğimiz Post Urartu ve Pers dönemi ile ilişkilendirilen tabakalar tespit edilmiştir.¹³⁰ Bu tabakalardan yola çıkarak Perslerin benimsemiş oldukları seramik sanatı ile ilgili bilgiler edinilmiştir. Ancak bu buluntular belirtildiği gibi epigrafik kaynaklara dayandırılmadığından tipolojik tanımlama ile sınırlı kalmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bölgede bu dönemin izlerinin bulunduğu arkeolojik sitelerde yapılacak yeni arkeolojik kazılar bu sis perdesinin aralanmasına olanak sağlayacaktır. Doğu Anadolu Bölgesi’nde yapılan kazıların odak noktası günümüzde bile Urartu Krallığı’dır. Bundan dolayı Urartu öncesi, Urartu çağdaşı veya Urartu sonrası kültür ve medeniyetlerle ilgili tanımlamalar daha çok tipolojik tanımlama ile sınırlı kalmaktadır. Buna rağmen Geç Demir Çağı kültürünün bölgede var olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Van bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda stratigrafiye göre Urartu ile ilişkili olmayan bazı seramikler Post Urartu-Med/Pers dönemlerine tarihlenmiştir.¹³¹ Burada tespit edilen ve farklı bir forma sahip olan seramikler *tankard* olarak adlandırılmıştır.¹³² Belirtildiği gibi Urartu sonrası ve Geç Demir Çağı olarak tanımlanan sürece ilişkin tek yazılı belge Van’da bulunan Pers Kralı Kserkses’in yazıtıdır. Bu yazıtın *İn-sutu* olması Perslerin ulaştığı lokasyonu göstermesi açısından son derece önemlidir. Ancak bu yazıt dışında bu dönem ile ilgili bilgiler maddi kültür kalıntıları ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu maddi kültür kalıntıları ise yerleşim yerleri ve bu yerleşim yerlerinde ele geçirilen küçük arkeolojik buluntulardır.

¹³⁰ Erkan Konyar, “Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları”, Haydar Dönmez, Ömer Ötkün (Haz.), **33.Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 3**, Malatya, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:155-3, (2011), s. 410.

¹³¹ Stephan Kroll, “Notes On The Post-Urartian (Median) Horizon In Nw-Iran And Armenia”, Aynur Özfirat (Ed.), **Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan**, İstanbul, Ege Yayınları, (2014), s. 208-209.

¹³² Hatice Kalkan, “Doğu Anadolu’da Bir Post Urartu Formu: Tankard”, Aynur Özfirat (Ed.), **Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan**, İstanbul, Ege Yayınları, (2014), s. 211-214.

III. BÖLÜM

GEÇ DEMİR ÇAĞI MERKEZLERİ

Iğdır Ovası'nın Geç Demir Çağı'na tarihlenen ya da Geç Demir Çağı'nda da kullanılan yerleşmelerine bakıldığında, yerleşim stratejisi ve tipolojisi bakımından bir önceki kültür olan Urartu ile benzerlik görülmektedir. Bu benzerlik, yerleşmelerin ova veya önemli yollara hâkim yüksek olmayan tepeler üzerine konuşlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Ancak Orta Demir Çağı'nın yeni yerleşim yeri açma stratejisinden farklı olarak Geç Demir Çağı'nda önceki kültüre ait yerleşmelerin de kullanıldığı görülmektedir. Orta Demir Çağı'nda böyle bir uygulamaya rastlanmamaktadır. Orta Demir Çağı'nı temsil eden Urartu Krallığı'nın kendinden önceki kültürlerle ait yerleşmeleri tahrip ettiği ve bu yerleşmelerin yakınına yeni yerleşmeler inşa ettiği görülmektedir. Bulakbaşı Kale 7 ile 8 ve Minuahinili ile Karakoyunlu Erikua Yerleşmeleri bunun için somut örneklerdir. Karakoyunlu Erikua Yerleşmesi tahrip edildikten sonra hemen kuzeydoğudaki bir diğer tepeye Urartu'nun yeni yerleşim yeri inşa ettiği görülmektedir. Bulakbaşı Kale 7 yerleşmesinin de tahrip edildikten sonra Urartu tarafından kullanılmadığı bunun yerine tepeye yakın diğer bir tepede Bulakbaşı 8 ismiyle adlandırılan yeni bir yerleşim yerinin yapıldığı görülmektedir. Ancak; Geç Demir Çağı'na tarihlenen Melekli-Kültepe Höyüğü ile Kasımtığı gibi merkezlerin tamamı Geç Demir Çağ'ından önce kullanılmış olan merkezlerdir. Minuahinili ise belirtildiği gibi ilk olarak Orta Demir Çağı'nda inşa edilmesine rağmen yerleşmenin Geç Demir Çağı'nda da eklemeler ve düzenlemelerle kullanıldığını göstermektedir.

3.1. Minuahinili Yerleşmesi

Minuahinili yerleşmesi, Iğdır Ovası'nın güney bölümünün Ağrı Dağı lav akıntısının kuzeyi ile birleştiği Karakoyunlu ilçesindeki bölgededir.¹³³ (YK-1) Bu yerleşme lav akıntılarının ovaya doğru uzandığı son yükseltelerin üzerinde bulunmaktadır. Bu bölümde ilk çalışmalar Rus bilim insanlarının yaptığı arkeolojik kazılardır. Bu kazılar sırasında burada bulunan Urartu yazıtı buradan sökülerek götürülmüştür. Yazıtta, Urartu Kralı Minua, Erikua Krallığı ve başkenti Luhiuni'yi yaktıktan sonra

¹³³ İvanovskiy, "Arxeologitceskiya Nablyudeniya İ İssledoviya 1893, 1894, i 1896, gg", s. 38-56.

bu yerleşim yerini yaptırdığını yazmaktadır.¹³⁴ Merkezde; daha sonraki süreçte birçok yerli bilim insanı tarafından da araştırma yapılmıştır.¹³⁵ Ancak bu arkeolojik çalışmaların her birinde buradaki merkezlerin adlandırılması, tipolojik tanımlamaları ve sayıları farklılık göstermiştir. Buradaki soruna dikkat çeken Dr. Öğretim Üyesi Ayhan Yardımcıel, Kültür Bakanlığı'ndan almış olduğu özel izinle sadece bu bölgede bir aylık bir yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. Bu araştırma oldukça kalabalık bir ekip tarafından yapılmış olup, buradaki birçok sorun bu çalışma sırasında çözüme kavuşturulmuştur.¹³⁶

Yapılan araştırmalar sırasında burada üç farklı yerleşmenin olduğu, bunlardan birisinin Erikua Krallığı'na diğer ikisinin ise Urartu Krallığı'na ait olduğu belirtilmiştir. Erikua Krallığı'na ait olan merkez savunma duvarlı şehir olarak tanımlanırken, Urartu Krallığı'na ait olan merkezlerden kuzeybatıda olan tapınak ve stadel alan, güneydoğuda olan ise kale olarak tanımlanmıştır. Geç Demir Çağı'nda Urartu Krallığı'nın güneydoğudaki kalesi elden geçirilerek bir tapınak ve toplanma alanına dönüştürülmüştür. K-g uzantısı yaklaşık 320 metre olan bu kayalık alanın b-d uzantısı ise yaklaşık 60 metredir. Merkezin konuşlandığı bu kayalık alanın orta kısımlarında tespit edilen ateş çukuru, toplanma alanı ve libasyonlar **(Ek-6)** Geç Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Bu mimari sürecin Geç Demir Çağı'na tarihlenmesine olanak sağlayan diğer buluntular bu alanda oldukça fazla miktarda tespit edilen aynı döneme ait kalın şeritli boyalı seramiklerdir **(SK: 1)**.

Minuahili'nin Iğdır Ovası'nın güneydoğu kısmında bulunan konumu aynı zamanda bu konunun kuzeyinden geçen İran yolu bu volkanik tepenin yer seçimi noktasında başarılı olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Urartu sonrasında arkeolojik site Geç Demir Çağı kültürleri tarafından da kullanılmıştır. Bu bakımdan Minuahinili'nin Demir Çağı periyodunda 300-350 yıllık bir kullanımının olduğu anlaşılmaktadır.

¹³⁴ Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 63.

¹³⁵ Yiğitpaşa, "Reflections on the Problems of the City of Minuahinili", s. 263-290; Yiğitpaşa, Öntaş, "The Fate of Bulakbaşı-Taşburun and Karakoyunlu Urartian Inscriptions", s. 291-304.; Yardımcıel, Karataş, Aydın, Mandacı, Doğantekin, "Ağrı-Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü, Kale, Nekropol Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2022 Yüzey Araştırması", s. 202.

¹³⁶ Yiğitpaşa, "Reflections on the Problems of the City of Minuahinili", s. 263-290; Yiğitpaşa, Öntaş, "The Fate of Bulakbaşı-Taşburun and Karakoyunlu Urartian Inscriptions", s. 291-304.

Seramik Kataloğu	No: 01
Renk	Gri astarlı koyu kahve ve kırmızı boyalı
Katkı	İnce katkılı
Bezeme	Geometrik boya bezeme
Dönem	Geç Demir Çağı
	

Seramik Kataloğu 1: Minuahinili Yerleşmesi

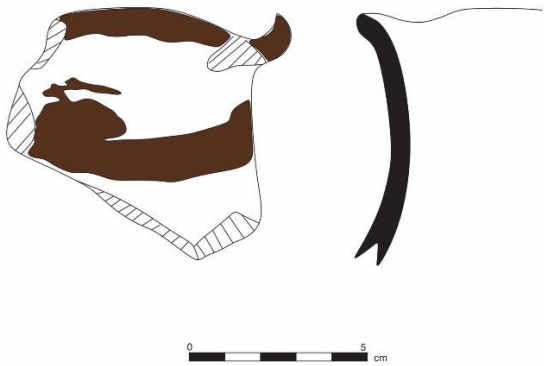
3.2. Minuahinili Tapınak

Minuahinili yerleşmesinin güneydoğusunda bulunan ve Urartu zamanında kale olarak kullanıldığı anlaşılan tepe, Geç Demir Çağı'nda tapınak olarak kullanılmıştır.¹³⁷ (YK-2) Tapınak alanı k-g uzantılı 360 ve d-b uzantılı 40 metrelik bir alandan oluşan kalenin orta kısmına konuşlanmıştır. Bu alanda bir ateş çukuru, bu çukurun kuzeyinde toplanma alanı, ateş çukurunun etrafında libosyon üniteleri ve ateş çukuruna ulaşan koridordan (Ek-7) oluşan mimari detaylar bulunmaktadır. Bu mimari yapılara ek olarak Geç Demir Çağı'nın karakteristik seramik parçaları merkezde yoğun olarak tespit edilmiştir.¹³⁸ (SK-2) Yine bu alanda Geç Demir Çağı'na tarihlenen bir heykelcik kafası da tespit edilmiştir. Tüm bu buluntular bir arada değerlendirildiğinde tepenin Iğdır Ovası'na kolay ulaşılabilen düşük rakımlı konumu ve üzerinde bir önceki krallığa ait var olan yapılar göz önüne alındığında bu alanda bir tapınak inşa edilmiş olması oldukça normal görünmektedir. Merkezde tespit edilen seramik parçalarının çeşitliliği ve çokluğu bu merkezin uzunca bir zaman diliminde kullanıldığına işaret etmektedir. Geç Demir Çağı'nın bölgede

¹³⁷ Yardimciel, Karataş, Aydın, Mandacı, Doğantekin, "Ağrı-Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü, Kale, Nekropol Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2022 Yüzey Araştırması", s. 202.; Yiğitpaşa, "Reflections on the Problems of the City of Minuahinili", s. 278-280.

¹³⁸ Yardimciel, "Ağrı Dağı'nın Kuzeyinde Geç Demir Çağı Kültürü: Melekli Karakoyunlu", s. 6-7.

seramik dışında en belirgin kültürel varlığı bu tapınak olarak görünmektedir. Iğdır bölgesine en yakın Geç Demir Çağı tapınağı Kars'ta bulunan Ani Antik Kenti'nde yer almaktadır. Dörtlü yonca sistemi olarak tanımlanan mimari yapıya sahip tapınak, sonraki süreçte kilise olarak kullanılmıştır. Ancak; Ani'deki tapınak ile Iğdır'daki tapınak arasında tipolojik bir benzerlik bulunmamaktadır. Bu uyumsuzluk büyük ihtimalle Geç Demir Çağı'nı temsil eden, Post Urartu, Med, Pers kısmen ise Sasani kültürlerden kaynaklanmaktadır. Belirtilen iki tapınağın iki farklı kültüre ait olması muhtemeldir. Tapınağın konuşlandığı tepe İran'a giden yol güzergâhında bulunduğu için özellikle Persler döneminde bölge kısa sürede hâkimiyet altına alınmış olmalıdır. Ateşgede kültürü olarak bilinen bu tapınakların Kral Darius (Büyük Darius) ile ortaya çıktığı bilinmektedir. Van'daki I. Keserkses Yazıtı da Darius'tan sonraki dönem temsil ettiğinden¹³⁹ Iğdır'daki tapınağın Kral Darius ile Keserkses arasındaki bir periyotta yapılmış olması bu tapınağın doğrudan Pers İmparatorluğu ile ilişkilendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Seramik Kataloğu	No:2
Renk	Devetüyü astarlı koyu kahve boyalı
Katkı	Orta katkılı
Bezeme	Şerit boya bezemesi
Dönem	Geç Demir Çağı
	

Seramik Kataloğu 2: Minuahinili Tapınak

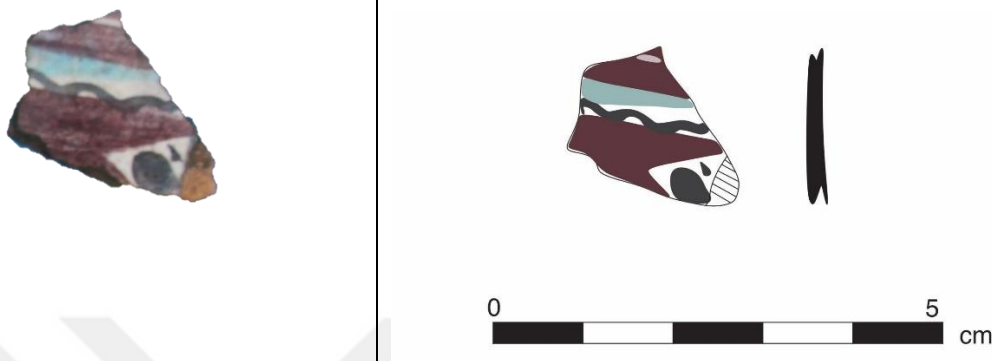
¹³⁹ Polat, "Pers Kralı I. Keserkses'in Yunanistan Seferinin Anadolu Güzergâhı Üzerine", s. 200-211.

3.3. Kasımtığı Yerleşmesi

Kasımtığı yerleşmesi, Iğdır merkeze bağlı Melekli Beldesi sınırlarında ve leçelik alandadır. Bu yerleşim yeri stadel, savunma duvarı, sivil yerleşme, ağıl ve göletlere sahip bir merkezdir.¹⁴⁰ Yaptığımız incelemede yerleşmenin girişinin oldukça özenli bir istinat duvarı ile çevrili olduğu görülmüştür. **(Ek-8)** Ancak bu mimari kalıntılar Erikua Krallığı'na aittir. Geç Demir Çağı'nda merkezin kullanılmış olduğu burada tespit edilen Geç Demir Çağı seramiklerinden anlaşılmaktadır. Kasımtığı yerleşmesinde tespit edilen Geç Demir Çağı seramik parçası daha özenli ve polikrom bir örnektir. **(SK-2)** Seramik parçası bordo kalın şeritler arasında dalgalı zikzak ve yuvarlak geometrik bezemeler içermektedir. Yine seramik üzerinde beyaz ve açık mavi tonlarda boyalar da kullanılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu tepelerin Iğdır Ovası'na olan yakınlıkları ve ovidan yüksek lav tepeleri olmaları sürekli olarak yerleşim yeri olarak kullanılmalarına sebep olmuştur **(YK: 3)**.

Kasımtığı yerleşmesinin bulunduğu alan Iğdır Ovası ile Ağır Dağı volkan akıntısının birleştiği bölümdür. Bu bölümde 4 tane tepe bulunmaktadır. Bu tepelerin 3 tanesi Erikua Krallığı'na tarihlenmiş bir tanesi ise Urartu Krallığı'na tarihlenmiştir. Tepelerin Iğdır Ovası'na yakın olması ve aynı zamanda volkanik arazi içinde yüksek konumları buraların Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim yeri olarak kullanılmalarını sağlamıştır. Bu yerleşim alışkanlığı Demir Çağı'nda zirve noktasına ulaşmış ve tepeler stadel, sivil konut, savunma duvarı, ağıl ve gölet gibi yapılarla donatılmıştır. Tepelerin stratejik konumları Geç Demir Çağı'nda da gözden kaçmamış ve bu dönemde de Kasımtığı tepesi kullanılmaya devam etmiştir.

¹⁴⁰ Yardimciel, "Eskiçağ'da Iğdır Ovası", s.10.; Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 2024 Tarihli Yüksek Lisans Tez Çalışması İzni Doğrultusunda Bilgiler Aktarılmıştır.

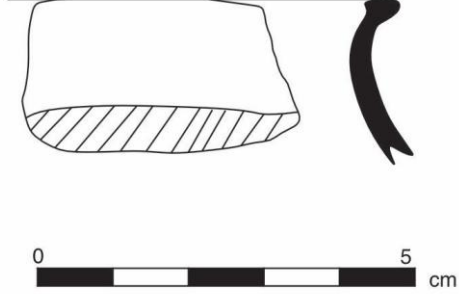
Seramik Kataloğu	No:3
Renk	Polikrom
Katkı	İnce katkı
Bezeme	Bordo, mavi ve siyah boyalı ayrıca dalgalı zikzak bezemeli
Dönem	Geç Demir Çağı
	

Seramik Kataloğu 3: Kasımtığı Yerleşmesi

3.4. Melekli-Kültepe Höyük

Melekli-Kültepe Höyük, Iğdır merkeze bağlı Melekli Beldesi sınırlarında olup, Iğdır-Nahçıvan/Karakoyunlu yolunun hemen kenarındadır. **(YK-4)** Bu merkezde de Minuahinili’de olduğu gibi hem arkeolojik kazının yapıldığı hem de birçok bilim adamı tarafından araştırılma yapıldığı görölmektedir.¹⁴¹ Yapılan bu arkeolojik çalışmalar sonucunda yerleşmenin Kalkolitik Çağ’dan başlamak üzere Geç Demir Çağı’na kadar aralıksız ve yoğun bir kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Merkezde Erken Tunç Çağı’nın belirgin bir izi bulunmaktadır. Burada tespit edilen ve Geç Demir Çağı’na tarihlenen seramikler kalın şeritli ve polikrom boyalı seramik parçalarına aittir. **(SK-4)** Bu seramiklerin benzerleri Koruktepe II Höyüğünde de tespit edilmiştir. Bu bakımdan höyük ile savunma duvarlı yerleşmeler arasında aynı kültüre ait seramiklerin farklı olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Geç Demir Çağı’nda bölgedeki yönetici kesim ile sivil halk arasında seramik tarzının farklılığından bahsedilebilmektedir.

¹⁴¹ Doğan, Gür, Yardımcıel, “Ağrı ve Iğdır İlleri “Orta Ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri” 2019-2020 Yüzey Araştırması”, s. 233.

Seramik Kataloğu	No:4
Renk	Koyu kahverengi
Katkı	İnce katkılı
Bezeme	Ağız kenarı çentik boyalı
Dönem	Geç Demir Çağı
	

Seramik Kataloğu 4: Melekli-Kültepe Höyük

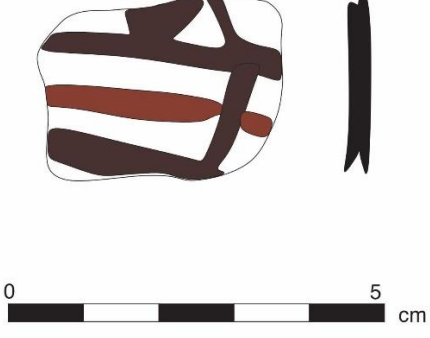
3.5. Koruktepe II

Koruktepe II olarak adlandırılan höyük, Karakoyunlu ilçe merkezinin yaklaşık 600 m. güneyinde yer almaktadır. (YK-5) Höyük aynı zamanda Kurtbucağı Kurganları'nın 1.5 km kuzeydoğusundadır. Bağımsız bir lav tepesi üzerine konuşlanmış olan höyüğün kuzeydoğusunda daha önce tespit edilen Koruktepe I Höyüğü bulunmaktadır.¹⁴² Fazla yüksek olmayan bu lav tepesi üzerinde iki yükselti Kalkolitik Çağ'dan itibaren yaşam alanı olarak kullanılmıştır.¹⁴³ Höyüğün etrafında verimli tarım arazilerinin bulunması bu lav tepesi üzerine yerleşmenin mantığını açıklamaktadır. Koruktepe II olarak adlandırılan höyükte Demir Çağı'na tarihlendirilen bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Bununla birlikte yerleşmenin Geç Demir Çağı'nda da kullanıldığını gösteren boyalı seramik parçaları höyük yüzeyinde tespit edilmiştir.¹⁴⁴ (SK-5)

¹⁴² Özfirat, "Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2010", s. 155.

¹⁴³ Doğan, Gür, Yardımcıel, "Ağrı Ve Iğdır İlleri "Orta Ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri Ve Çanak Çömleri" 2019-2020 Yüzey Araştırması", s. 239-240.

¹⁴⁴ Davut Yiğitpaşa, "Iğdır/Koruktepe II Höyüğü", Amisos/Cilt 1, **Orta Aras Havzası Özel Sayısı**, 2022, s. 86-88.

Seramik Kataloğu	No:5
Renk	Devetüyü rengine
Katkı	Orta katkılı
Bezeme	Siyah ve kırmızımsı Şerit bezeme
Dönem	Geç Demir Çağı
	

Seramik Kataloğu 5: Koruktepe II

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Anadolu'nun Geç Demir Çağı'nın Post Urartu, Med-Pers İmparatorlukları ile ilişkili olduğu yönünde bir tespit bulunmaktadır. Gerek Herodotos gibi Antik dönem yazarlarının bilgileri gerekse yapılan arkeolojik çalışmalarda bazı bulgulara ulaşılmıştır. Amasya Oluz Höyük'te son dönem kazı çalışmalarında burada bir Zerdüşt Tapınağı'nın bulunduğu belirtilmektedir. Yine Erzincan Altıntepe Urartu Kalesi'nde tespit edilen Apadana'nın Urartu sonrasına ait olduğu düşünülmektedir. Van Kalesi'nin güney yamacında bulunan Pers Kralı Kserkes'e ait yazıt da göz önüne alındığında bu tespitin haklı bir gerekçesi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Geç Demir Çağı-Med Pers ilişkisinin Anadolu'da; arkeolojik, tarihi ve epigrafik kanıtları bulunmaktadır. Bu dönem ile ilgili araştırmaların genel olarak Batı Anadolu'da yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Persler ile ilgili bilgiler genellikle Batı Anadolu'dan gelmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi ise bu dönem ile ilgili kısır bir tablo sunmaktadır. Ancak; İran ile Batı Anadolu arasındaki konumundan dolayı Doğu Anadolu'da Med-Pers dönemlerine ait bulguların yetersiz olması bu bölgenin o dönem için önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Buradaki sorunun asıl sebebinin araştırma eksikliği ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan kazı ve araştırmalardan hiç birisi doğrudan bu dönem üzerine olmamıştır. Yine devam eden kazı ve araştırmalar da Geç Demir Çağı ile ilgili değildir. Buna rağmen birbirinden bağımsız yapılan bu kazı ve araştırma bulgularına bakıldığında bölgede bu dönem kültürün izlerinin arkeolojik ve epigrafik açıdan var olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Van Kalesi'ndeki Kserkes yazıtı bu anlamda önemli bir tespittir. Iğdır Karakoyunlu'daki Minuahinili Yerleşmesinde tespit edilen tapınak da bu görüşü arkeolojik açıdan destekleyen bir diğer önemli tespittir. Doğrudan Geç Demir Çağı veya spesifik olarak Med-Pers üzerine yapılacak bir yüzey araştırması ve bu araştırmaya bağlı olarak yapılması muhtemel bir arkeolojik kazı, var olan bulguları değiştirecektir.

Tez konusunun geçtiği saha olan Iğdır bölgesi zengin tarım arazileri, uygun iklim koşulları ve Ağrı Dağı'ndan dolayı sahip olduğu önemli kültür rotalarının bir kısmının kesiştiği alanda olması sebebiyle tarihsel süreçte sürekli önemli bir bölge olmuştur. Bu önemini Geç Demir Çağı'nda da sürdürdüğü görülmektedir. Urartu döneminde yapılmış olmasına rağmen Persler döneminde de yeni ekleme ve

düzenleme ile kullanılan Minuahinili Yerleşmesi genel olarak bir anahtar yerleşme konumundadır. Tapınak olarak kullanıldığı anlaşılan alanın İran'a yakın olması Geç Demir Çağı'nda da bu yerleşmenin kullanılmasına olanak sağlamıştır. Bu yerleşmenin tarihlenmesi ve değerlendirilmesi ile ilgili olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğünden alınan izin doğrultusunda yapılan çalışmalar ışığında Geç Demir Çağı'na tarihlenen seramik parçaları ve heykel kafası gibi küçük arkeolojik buluntuların doğrudan Perslerle ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Bu tespit; tapınak kültürünün ortaya çıktığı Kral Darius ve bölgenin Pers egemenliğine girmiş olduğunu gösteren Van Kalesi'ndeki Kserkses Yazıtı'nın varlığı ile kurgulanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla buradaki tapınak bu iki kralın arasındaki bir zaman diliminde yapılmıştır. Dolayısıyla Minuahinili Yerleşmesindeki tapınak doğrudan Perslerle ilişkilendirilebilmiştir. Bu yerleşmenin Urartu Krallığı sürecinde de önemli bir yerleşme olduğu göz önüne alındığında Perslerin bu yerleşmeye önem vermesi gayet doğal görünmektedir. Bunun dışında çalışmada belirtildiği gibi farklı yerleşim tipolojilerine sahip Geç Demir Çağı yerleşmeleri de bulunmaktadır.

Minuahinili merkezinin tapınak yapısına sahip olmasına ek olarak Van Kalesi'ndeki yazıtın da yardımıyla merkez Geç Demir Çağı süreci içinde Pers İmparatorluğu'na tarihlendirilebilmiştir. Bu tarihlendirilme tipolojik tanımlama kurgusu içinde epigrafi ile arkeolojinin harmanlanmasıyla elde edilmiştir. Ancak diğer merkezlerde bu tarihlendirmeyi sadece tipolojik tanımlama ile yapmak mümkündür. Bu tipolojik tanımlama da doğrudan seramik buluntuları ile yapılmıştır. Tüm bu değerlendirme ve çalışmalar bölgenin Geç Demir Çağı'nda Pers ağırlıklı kültürel ve siyasi bir süreci geçirdiğine işaret etmektedir. Bu aşamadan sonrası için belirtildiği gibi doğrudan konu ile alakalı yapılacak kazı ve araştırmalar bölge ve dönem için daha net bilgilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, Z.Z. (2010). *Her Yönüyle Iğdır*. Ankara: Arkadaş Basım.
- Alım, M., Şimşek, O. (2002). "Iğdır Kazım Karabekir Tarım İşletmesi". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 7: 133-147.
- Alizadeh, R. (2015). "Urartu Çivi Yazıları Belgelerine Göre Güney Kafkasya'nın Bazı Küçük Beylikleri: Etiuni, Erikuahi, Uelki, Qu-Albani, Luipruani, Arququiu". Mehmet Işıklı, Birol Can (Ed.). *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı II, International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures Proceedings II*. (25-35). Cambridge Scholars Publishing. Newcastle.
- Aydın, T. (2022). "Tarihi Coğrafya Işığında Ağrı Dağı Bölgesindeki Geçitler". Taner Aydın, Ayhan Yardımcı (Ed.). *Aras Kültür ve Sanat Sempozyumu Özet Kitapçığı*. (s.21-22).Iğdır: Iksad Yayınevi.
- Balkan, K. (1960). "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri". *Anadolu Dergisi*, 5:133-158.
- Baş, H. (2022). "Bir Sınır Kenti Olarak Iğdır'ın Osmanlı Devleti İçin Önemi (1828-1914)". Taner Aydın (Ed.). *Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından Iğdır I*. (s. 49-76).Ankara: Astana Yayınları.
- Baysal, A. (2012). "Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (M.Ö. II. Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler". *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13: 255-268.
- Belli, O. (1997). *Doğu Anadolu Urartu Sulama Kanalları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (2009). "Ağrı Dağı Bölgesi'nin Urartu Krallığı İçin Önemi". Oktay Belli (Ed.). *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, II. International Symposium of Mount Ararat and Noah's Ark*. (s. 40-52). İstanbul: Ağrı Valiliği Kültür Yayınları No:9.
- Belli, O. (2012). "Ağrı Dağı Bölgesi'ndeki Sinek Yaylası'nda Yeni Keşfedilen Urartu Sulama Kanalları". Oktay Belli, Evren Belli (Ed.). *2. Uluslararası*

- Aras Havzası Sempozyumu*. (19-39). Erzurum: İğdır Valiliği, İl Özel idaresi Yayını No:4.
- Belli, O., Yardimciel, A. (2014-2015). “Kars-Ani Bölgesi’nin En Önemli Savunma Tesisi: Ziyarettepe Kalesi”. *TAC* 7, 7:5-13.
- Belli, V. E., (2018). “Son Tunç ve Erken Demir Çağı’na ait İğdır-Tuzluca Çiçekli Kalesi ve Mezarı”. Oktay Belli, Cengiz Çelik, Vedat Evren Belli (Ed.). *II. Uluslararası Türk Kültürü’nde Ağrı Dağı Sempozyumu*. (s.60-72). İstanbul: Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi.
- Bingöl, A. (2011). “Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmesi”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1:21-41.
- Bingöl, A. (2014). “Hurri’lerin Siyasi Organizasyonları”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6:115-134.
- Bingöl, A. (2016a). “Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18:487-502.
- Bingöl, A. (2016b). “Ziyarettepe Kalesi ve Nekropolisi”nden Küçük Arkeolojik Buluntular”. *Seleucia*, 6: 276-300.
- Ceylan, A. (2017). “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20:517-568.
- Ceylan, A. (2019). “Sürmeli Çukuru’nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24:619-634.
- Ceylan, A., Bingöl, A., Karageçi, M. (2018). *Kars Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A., Özgül, O. (2018). *Eskiçağda İğdır Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Çakırgöz, S. E., Karataş, A. (2022). “Ağrı Dağı Çevresinde Tarihi Süreçte Doğal Yapı Malzemelerinin Kullanımı ve Bazı Mühendislik Teknikleri”. Ayhan Yardimciel, Taner Aydın (Ed.). *Aras Havzası I Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kültür ve Sanat*. (s.61-84). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Fakültesi.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.
- Demircioğlu, H. (2019). *Roma Tarihi I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Doğan, A., Gür, B., Yardimciel, A. (2022). “Ağrı ve Iğdır İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömllekleri Yüzey Araştırması”. Candaş Keskin (Ed.). *2019-2020 Yılı Yüzey Araştırmaları Cilt I*. (s. 229-244). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Ana Yayın No: 3714/1, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 193/1.
- Durukan, A. (2024). “Iğdır’da Urartu Kalesi Hazinetepe: İlk Gözlemler”. Ayhan Yardimciel, Hüseyin Metin, Ersin Doğantekin (Ed.). *Aras Havzası III Tarih, Coğrafya, Arkeoloji, Kültür ve Sanat*, (s.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Güner, İ. (1995). “Iğdır Ovası ve Çevresinde Yaylacılık”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1:229-245.
- Güner, İ. (1997). *İlimiz Iğdır*. Iğdır: İl Millî Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını No:1
- Herodotos. (2006). *Tarih* (Çev. M. Ökmen). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Işıklı, M., Parıltı, U. (2019). “Doğu Anadolu’nun Geç Demir Çağı: Sorunlar ve Çözümsel Perspektifler”. Aynur Özfırat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı, Mona Saba (Ed.). *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*. (s.181-216). İstanbul: Ege Yayınları.
- İvanovskiy, A. A. (1911). “Arxeologitceskiya Nablyudeniya İ İssledoviya 1893, 1894, i 1896, gg”. *Materialy po Arkheologii Kavkaza II*.
- Kalkan, H. (2014). “Doğu Anadolu’da Bir Post Urartu Formu: Tankard”. Aynur Özfırat (Ed.). *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin’e Armağan*. (s.211-214.). İstanbul: Ege Yayınları

- Karaoğlu, M., Yalçın, A. M. (2018). "Toprak Tuzluluğu ve İğdır Ovası Örneği". *Journal of Agriculture*. 1: 27-41.
- Karataş, A. (2022). "Erken Demir Çağı'nda Coğrafî Bilginin Mekansal Organizasyonda Kullanımı: Orta Aras Havzası Örneği". *Amisos 1, Orta Aras Havzası Özel Sayısı*, 1:37-55.
- Karataş, A., Çakırğöz, E. (2022). "Ağrı Dağı Çevresinde Antik Dönem Su Yapıları".
- Ayhan Yardımcıel, Taner Aydın (Ed.). *Aras Havzası I Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kültür ve Sanat*. (s.9-18). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Kaya, Ç. (2023). "Ağrı Dağı'nda Eski Çağ Yerleşmelerinin Doğal Çevre Koşulları ve Jeomorfolojik Birimlerle İlişkisi". Kılıç, B., Aydın, T., Gülşen, B., Alma, M.H. (Ed.). *Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından İğdır II*. (s.59-79). Ankara: Detay.
- Kaya, F. (2015). "İğdır İlinin İdari ve Coğrafî Analizi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8:703-716.
- Kılıç, B. (2023). "Cumhuriyetin 100'üncü Yılında İğdır İlinin Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi". Kılıç, B., Aydın, T., Gülşen, B., Alma, M.H. (Ed.). *Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından İğdır II*. (s.197-215). Ankara: Detay.
- Kınal, F. (1987). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kırpık, M. A. (2023). "Tarihsel Süreçte Toplumların Yerleşim Alanı Belirlemelerine Biyolojik Açidan Bir Bakış: Bulakbaşı Sulak Alanı Örneği". Ayhan Yardımcıel (Ed.). *Aras Havzası II Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kültür ve Sanat*. (s. 109-188). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi I*. Ankara: Işıl Matbaası.
- Kibar, H., Kibar, B., Sürmen, M. (2014). "Sıcaklık ve Yağış Değişiminin İğdır İlinde Bitkisel Ürün Deseni Üzerine Etkileri". *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 11:11-24.
- Konyar, E. (2011). "Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları". Haydar Dönmez, Ömer Ötkün (Haz.). *33.Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 3*. (s.409-428). Malatya: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:155-3.

- Konyar, E. (2017). "The Rock-Cut Tomb Of Doğubayazıt". *Anadolu Araştırmaları*, 2:17-35.
- Kökten, İ. K., (1943). "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Bellekten Dergisi*. 7:601-614.
- Köroğlu, K. (2016). *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kroll, S. (2014). "Notes On The Post-Urartian (Median) Horizon In Nw-Iran And Armenia". Aynur Özfirat (Ed.). *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan*. (s.203-210). İstanbul: Ege Yayınları.
- Kroll, S. (2022). "İran'daki Urartu Şehirleri". Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Haz.). *Urartu Doğu'da Değişim*. (s.104-122). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuftin, B.A. (1944). "Urartskii 'kolymbarii' u podoshvy Ararata i Kuro Arakskii Enelot". *Vestnik Gosudarstvennogo Museya Gruzii*. XIII-B:73-83.
- Kütükoğlu, M. S. (2016). *Tarih Araştırmalarında Usul*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Memiş, E. (2016). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Memiş, E. (2022). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Metin, H. (2023). "Demir Çağı'nda Doğubayazıt-Iğdır Arasındaki Kafkasya Yolu: Savunma Üniteleri" Ayhan Yardımcı (Ed.). *Aras Havzası II Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kültür ve Sanat*. (s. 95-108). İstanbul: Kabalcı.
- Nikol'skij, M. V. (1896). "Klinoobraznye nadpisi". *Zakavkaz'ya Materialy po Arxeologii Kavkaza V, Sobrannye Sobrannye ěkspedicijami Imperatorskago Moskovskago Arxeologičeskago Obščestva, Snarjažennymi na Vysočajše darovannyja sredstva, Tipografija i Slovolitnja Ottona Osipoviča Gerbeka*. Moscow.
- Özey, R. (1997). "Türkiye'nin Sınırtaşan Suları ve Sorunları". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 3:49-68.
- Özfirat, A. (2014). "Bozkurt Kurgan Nekropolü Kazısı". Aynur Özfirat, Nilgün Coşkun (Ed.). *Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji*

Bölümü Kazı ve Araştırmaları. (s.29-84). Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi
Yayın No: 51.

Özfirat, A. (2015). “Ağrı Dağı-Bozkurt Son Tunç- Erken Demir Çağ Kalesi”.
Mehmet Işıklı, Birol Can (Ed.). *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya
Kültürleri Sempozyumu.* (s.158-170).Erzurum.

Özfirat, A. (2017). “Melekli-Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium:
Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti”. *Olba,*
25:161-182.

Özfirat, A. (2019). “Van Gölü Havzası'nda Son Urartular ve Doğu Anadolu Yüksek
Yaylası'nda Post-Urartu Dönemi”. Aynur Özfirat, Şevket Dönmez, Mehmet
Işıklı, Mona Saba (Ed.). *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-
Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları.* (s. 217-262). İstanbul: Ege
Yayımları.

Özfirat, A., Marro, C. (2003). “2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey
Araştırması”. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme, Nurhan Ülgen
(Haz.). *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı.* (s.15-32). Ankara: TC Kültür ve
Turizm Bakanlığı Yayınları Yayın No: 2995/1, Kültür Varlıkları Müzeler
Genel Müdürlüğü Yayın No:97.

Özgül, O., Üngör, İ. (2016). “Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı
Kalesi”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 17:225-240.

Payne, M. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat
Yayımları.

Pınarcık, P. (2012). “Urartu Krallığı'nın Tarih Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”.
Tarih İncelemeleri Dergisi, 27:459-482.

Polat, E. (2021). “Pers Kralı I. Kserkses'in Yunanistan Seferinin Anadolu Güzergâhı
Üzerine”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 9:200-211.

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı
Yayımları.

Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. Yer: Derin Yayınları.
- Şimşek, M., Gülsoy, E., Karadaş, K. (2018). “İğdır İlinin Meyvecilik Potansiyeli ve İl Ekonomisine Katkısı”. *İğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3:39-44.
- Şimşek, O. (2009). “İğdır İli’nin Turizm Potansiyeli”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1: 1-26.
- Tan, A. (2010). *Urartu Krallığının Kuruluşu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tarhan, M.T. (2011). “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Latupri Hakkında Yeni Görüşler”. *Anadolu Araştırmaları*, 8:69-114.
- Teleri, M. (2021). “İğdır Tuzluca Bölgesinde Yetiştirilen Bazı Meyve Ağaçlarının Yapraklarından Elde Edilen Doğal Boya Potansiyeli Üzerine Bir Değerlendirme”. *Journal Iksad*, 7: 14-36.
- Ural, A., Arslan, N. (2016). “Atatürk Dönemi İğdır’da Nüfus Sayımları (1923-1938)”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20: 518-568.
- Ural, S. (2023). “Cumhuriyet Devri’nde Orta Aras Havzası’nda Arkeolojik Faaliyetler”. Ayhan Yardimciel (Ed.). *Aras Havzası II Tarih Coğrafya Arkeolojik Kültür ve Sanat*. (s. 119-138). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Ünsal, V. (2008). “Urartu Krallığının Kuzeybatı Seferleri”. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 5:9-32.
- Yardimciel, A. (2014). “Orta Aras Havzası’nın Tarihi ve Kültürel Zenginliği”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1: 121-128.
- Yardimciel, A. (2015). *Orta ve Son Tunç Çağı’nda Orta Aras Havzası*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kars.
- Yardimciel, A. (2016). “Kars-Anı’de Tespit Edilen Savunma Sistemleri Üzerine Öneriler”. *Seleucia*, 6:290-317.
- Yardimciel, A. (2017). “Ağrı ve İğdır İlleri, Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyahıları Kültürü, Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2016 Yılı Yüzey Araştırması”. Candaş Keskin (Haz.). *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt*

- I. (s.163-176). Bursa: Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùğü Yayın No: 179/1.
- Yardimciel, A. (2018a). "İğdır'da Bir Tunç Çağı Kompleksi Aşağı Erhacı Yerleşimi ve Kalesi", *Seleucia*. 8:115-138.
- Yardimciel, A. (2018b). "Orta Aras Havzası'nın Anadolu Paydaşında Göçebelik Yollar ve Güzergahlar". Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık, (Ed.). *Eski Yakınoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*. (s.247-270). Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Yardimciel, A. (2019). "Ağrı ve İğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kùltürù Kale Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri". Candaş Keskin (Haz.). *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt*. (s.207-220). Diyarbakır: TC Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayın No:3655/1, Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùğü Yayın No:188/1.
- Yardimciel, A. (2022a). "Eskiçağ'da İğdır Ovası". Taner Aydın (Ed.). *Doğal ve Beşeri Bilimler Açısından İğdır I*. (s. 6-27). Ankara: Astana.
- Yardimciel, A. (2022b). "İğdır Ovası'nın Orta Tunç Çağı ve Transhümanist Yaşamdaki Rolü", *Amisos I Orta Aras Havzası Özel Sayısı*, 1: 64-75.
- Yardimciel, A. (2022c). "Ağrı Dağı'nın Kuzeyi'nde Geç Demir Çağı Kùltürù (Melekli- Karakoyunlu)". Ersin Doğantekin (Ed.). *Türkiye ve İnan Tarihi Üzerine Yazılar*. (s. 1-12). Ankara: Sonçağ.
- Yardimciel, A. (2022d). *Bir Yüzey Araştırması Nasıl Yapılır; Ağrı-İğdır Bölgesi Örneği*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Yardimciel, A., Durmuş, D. (2023). "İğdır Melekli'de Kaletepe Urartu Yerleşmeleri". Ayhan Yardimciel (Ed.). *Aras Havzası II Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kùltür ve Sanat*. (s. 27-36). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Yardimciel, A., Durmuş, D. (2024). "Demir Çağı'nın Başlangıcında İğdır'da Yerleşim Modeli". İlyas Erbay (Ed.). *V. Bilsel Uluslararası Dünya Bilim ve Araştırma Kongresi, Kongre Kitabı*. (s.272-277). İstanbul.
- Yardimciel, A., Gizlenci, E. (2017). "Orta Aras Havzası'nda Bir Orta Tunç Kalesi: Çalığüney". *Seleucia*, 7:397-409.

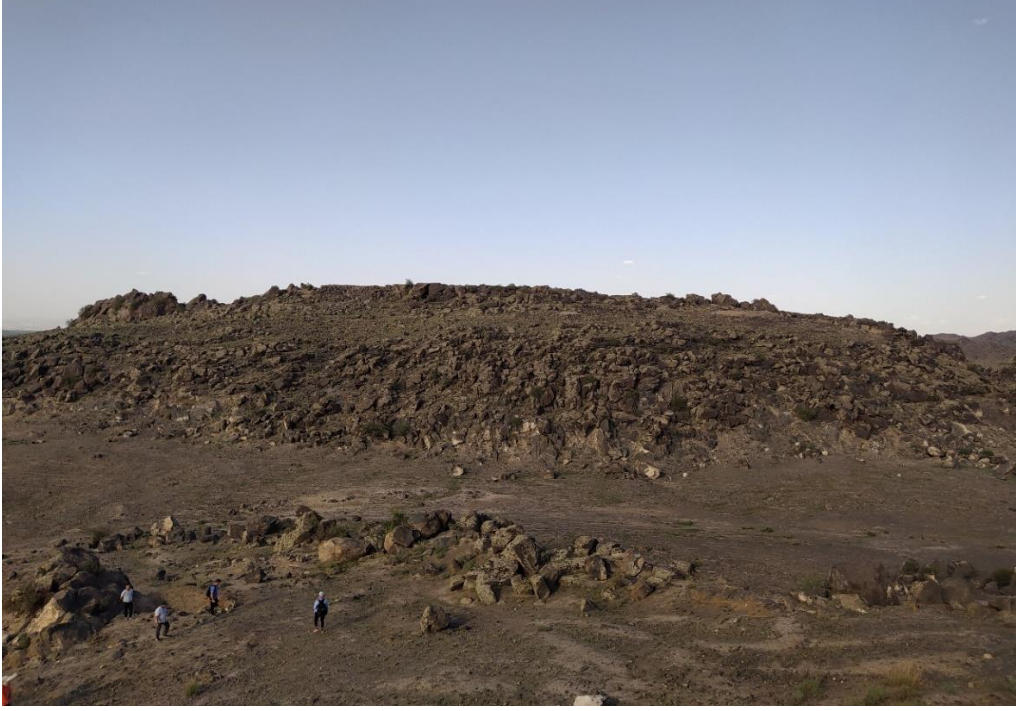
- Yardimciel, A., Karataş, A., Aydın, T., Mandacı, E., Doğantekin, E. (2023). “Ağrı-İğdir İlleri Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kùltürù, Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2022 Yüzey Araştırması”. Erol Evcin (Ed.). *39. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt.* (s.199-210). Ankara: TC Kùltür ve Turizm Bakanlığı Ana Yayın No: 3767/1, Kùltür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 200/1.
- Yardimciel, A., Metin, H. (2024). “Demir Çağı’nda Urartu’nun Orta Aras Havzası’na Düzenlediği Askeri Operasyonlar: Urartu Erikua Krallıkları Arasındaki Mücadeleler”. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,2:683-701.
- Yiğitpaşa, D. (2022a). “Reflections on the Problems of the City of Minuahinili”. Ayhan Yardimciel, Taner Aydın (Ed.). *Aras Havzası I Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kùltür ve Sanat.* (s.263-290). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Yiğitpaşa, D. (2022b). “İğdir/Koruktepe II Höyüğü”. *Amisos 1*, Orta Aras Havzası Özel Sayısı: s:85-94.
- Yiğitpaşa, D. (2023). “Aras Havzası’nda Yerleşim Sürekliliği Üzerine Bir Değerlendirme”. Ayhan Yardimciel (Ed.). *Aras Havzası II Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kùltür ve Sanat.* (s.63-76). İstanbul: Kabalcı.
- Yiğitpaşa, D. Öntaş, B. (2022). “The Fate of Bulakbaşı-Taşburun and Karakoyunlu Urartian İnscriptions”. Ayhan Yardimciel, Taner Aydın (Ed.). *Aras Havzası I Tarih, Coğrafya Arkeoloji Kùltür ve Sanat.* (s. 291-304). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Yulu, A., Doldur, H. (2023). “İğdir’da Şehirsel Gelişme ve Mekânsal Değişim”. *Coğrafya Dergisi*, 46:1-18.
- Yükmen, B., Özbek, O. (2000). “1997 Yılı Kars, Ardahan, İğdir İlleri Yüzey Araştırması”. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 71: 111-120.

YERLEŞİM KATALOĞU

Yerleşim Kataloğu

No:1

Genel Görüntü

Detay görüntü

Yerleşim Kataloğu 1: Minuahinili Yerleşmesi

Yerleşim Kataloğu

No:2

Tapınak toplanma alanı

Ateş Çukuru

Yerleşim Kataloğu 2: Minuahinili Tapınak

Yerleşim Kataloğu

No:3

Genel Görüntü

Detay görüntü

Yerleşim Kataloğu 3: Kasımtığı Yerleşmesi

Yerleşim Kataloğu

No:4

Genel Görüntü

Detay görüntü

Yerleşim Kataloğu 4: Melekli-Kültepe Höyük

Yerleşim Kataloğu

No:5

Genel Görüntü

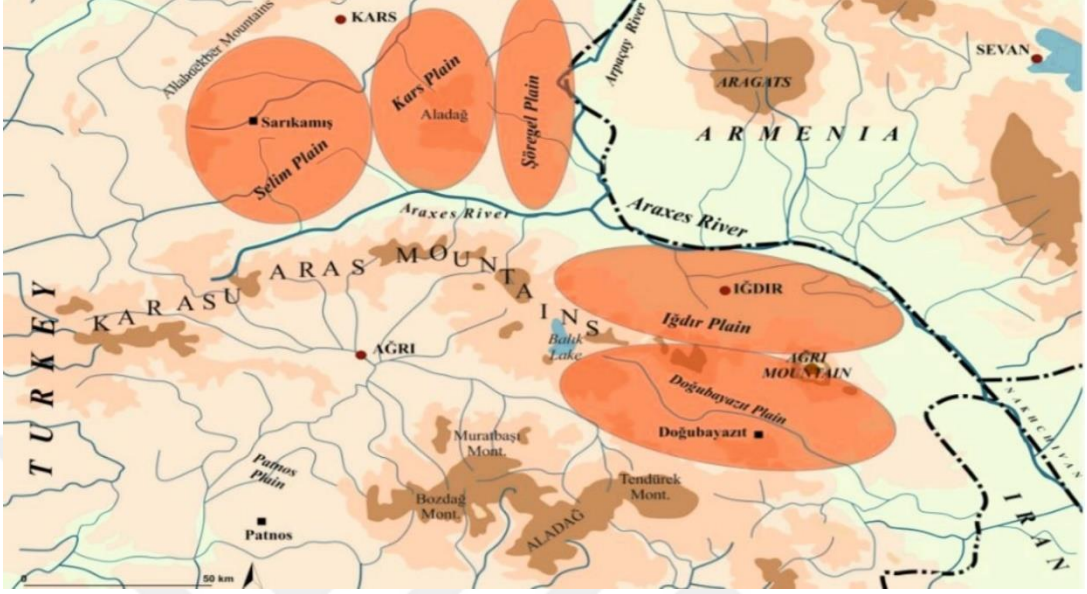

Detay görüntü

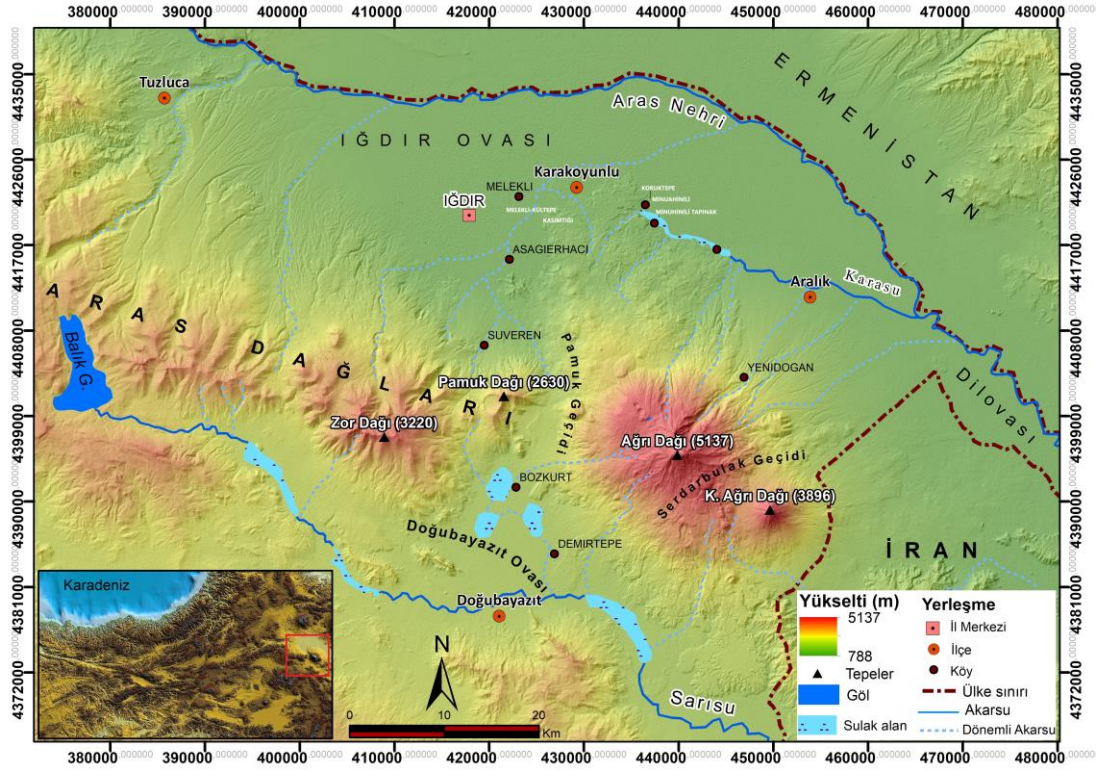

Yerleşim Kataloğu 5: Koruktepe II

HARİTALAR

Harita 1: Bölgenin Topografik Haritası

Harita 2: Iğdır Ovası Geç Demir Çağı Merkezleri

EKLER

EK-1: İğdir Ovası

EK-2: İğdir Dağlık Alan

EK-3: Ovalık Alan

EK-4: Leçelik Alan

EK-5: Aras Nehri

EK-6: Libasyon (Tören Sunağı)

EK-7: Minuahinili Tapınak Koridoru

EK-8: Kasımtığı Giriş Duvarı